

ÜÇÜNCÜBÖLÜM

İLK TÜRK-İSLÂM DEVLETLERİ

A- İDİL (VOLGA) BULGAR HANLIĞI(VII-XV. y.y)

Yakın geçmişe kadar haklarında çok az bilgiye sahip bulunduğumuz Bulgarların, son araştırmalar sayesinde, Türk asıllı oldukları kesinleşmiş bulunmaktadır. Bunun sonucunda da, Mısır'daki *Tolunoğulları* (868-905) ve *İhşidîler* (935-969)'le, Azerbaycan ve kısmen İran'da kurulmuş bulunan *Sâcoğulları* (890-929) gibi Türk valilerince Abbasî topraklarında oluşturulan yarı bağımsız Türk-İslâm devletlerinden sonra, ilk bağımsız Türk-İslâm devleti olma özelliğini *İdil (Volga) Bulgar Hanlığı* kazanmaktadır. *Kama (Çulman) Bulgar Devleti* şeklinde de isimlendirilen bu devlette, İtil (Volga) nehrinin orta havzasında kurulması ve bu nehrin o bölgedeki söylenişi İdil olması dolayısıyla, yaygın biçimde İdil (Volga) Bulgar Hanlığı ismi verilmektedir. Bununla birlikte bu devlet hakkında bilinenlerin bilinmeyenlere nispetle oldukça sınırlı olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bulgarlar, özellikle İdil (Volga) Bulgarları sahasındaki bu bilgi noksanlığı, onların coğrafî mekânları ve diğer milletlerle olan ilişki eksikliği yanında, konuyla ilgili araştırmaların henüz tamamlanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bugün için Bulgarlar hakkında bilgilerimiz, kısmen Bizans, Rus ve İslâm kaynaklarında, oldukça dağınık bir biçimde yer almakta olan kayıtlara dayanmaktadır. Bu bilgilere İdil (Volga) Bulgarları sahasında, son yıllarda gerek başkentleri **Bulgar**, gerekse diğer yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazıların verilerini de eklememiz mümkündür. Böylece Bulgarları bir ölçüde tanıyabilmekteyiz. Bu vesileyle hemen hatırlanması gereken **İbn Fadlân**'ın meşhur **Rihle (Risâle)**'sini zikretmemiz yerinde olacaktır. Abbasî halifesi **el-Muktedir** (908-932)'in Bulgar Hanı **Almış**'a gönderdiği, İslâm sefaret heyetinde görevli olarak yer almış bulunan İbn Fadlân, bu seyahatini içeren Rihle'sinde hem yol boyunca rastladığı topluluklar ve ülkeler hakkında bilgiler vermiş, hem de dönemi Bulgarları konusunda en önemli malumâtı eserine kaydetmiştir.

1- Bulgarların Menşei

Bulgarların menşeleri meselesi yaklaşık iki yüz yıldan beri çeşitli tartışmalara konu olmuş, bu arada onların *Urallı, Fin, Slav, Moğol* olabilecekleri ileri sürülmüşse de, Türk asıllı olduklarına dair önce **Vámbéry**'nin ortaya koyduğu görüş, **G. Fehér**'in arkeolojik, **Gyala Németh** ile **L. Rásonyi**'nin lengüistik araştırmalarıyla kesinlik kazanmıştır.⁹

Bulgar kavmini oluşturan toplulukların en eski tarihleri bir kenara bırakılacak olursa,¹⁰ bir kavim adı olarak, *Bulgar* teriminin beşinci yüzyılın ikinci yarısından önce mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre Bulgar ismi, bir tarihî olayın neticesinde ortaya çıkmıştır. 453'de **Attilâ**'nın ölümünden kısa süre sonra oğulları ve Türklerin Batı'ya en çok uzanan, Bizans ve Avrupalıları titreten ve muhtelif Türk kavimlerini bir birlik halinde teşkilâtlandırmış bulunan *Büyük Hun İmparatorluğu*'na bağlı kavimler arasında başlayan mücadele, bu devletin parçalanması sonucunu doğurmuştur. Attilâ'nın ikinci oğlu **Dengizik**'in 469'da Bizans karşısında mağlup olarak ölmesi üzerine, küçük oğlu **İrnek** yönetiminde Orta Avrupa'yı terk eden Hun kütleleri, Karadeniz kuzeyinde buldukları diğer Türk topluluklarıyla, Oğuzların kardeşi Oğur Türk boyları (Oğur, Saroğur, Onoğur, Oyurgur, Kuturgur) karışmışlardır. Bu karışmadan doğan topluluk Türkçe "**Bulgar**" ismini almıştır. (Bulamak, bulgamak; karışmaktan "bulga + r" :Bulgar).¹¹ Nitekim bugün ancak, geç tarihli bir Rus kroniğinde Slavca tercümesine sahip bulunduğumuz ve başlangıçtan 765 yılına kadar ki Bulgar hükümdarlarının isimlerini ve hanlık sürelerini gösteren *Bulgar Hanları Listesi*'nde İrnek, Bulgar hükümdar sülalesinin başında, efsanevî bir şahsiyet olarak (150 yıl yaşamış) yer almıştır.

Bizans kaynaklarında ilk defa, 482'de İmparator **Zenon** (474-475 ve 476-491)'un Sirmium'da Doğu-Gotlarına karşı savaşmak üzere Karadeniz'in kuzeyindeki toplulukların yardımını istemesi dolayısıyla Bulgar ismi geçer. Bundan sonra ise, özellikle 499'dan itibaren Bulgarların Bizans

9-İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977, s.177; Aynı Yazar, **Bulgarların Kökeni**, Ankara, 1985, s. V-VI

10-Bkz. Géza Fehér, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, 1984, s. 15 vd.

11-İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s.178; Aynı Yazar, **Bulgarların Kökeni**, s. 2; L. Rásonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev. Hicran Akın, Ankara, 1984, s.5.

sınırında görünmeleri dolayısıyla isimlerine rastlanır. Biz Bulgarların çeşitli boyları ve bu dönem tarihleri üzerinde genişliğine durmayacağız. Bölgelerindeki çeşitli kavimler ve siyasî topluluklarla ilişkileri de bizim hedefimiz dışında kalmaktadır. Bununla birlikte bu sırada Bulgar ülkesinin, kısmen Tuna ile Kuban nehri ve Azak denizi havalisindeki bozkırlardan oluştuğunu ifade edelim.

2- Bulgarların Siyasî Tarihi

a- Büyük Bulgarya Devleti

IV-X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde Türk Tarihi bakımından önemli olaylar cereyan etmekteydi. Kısaca ifade etmek gerekirse, Bulgarların yaşadığı bölgelere öncelikle *Sabirler* hakim olurlar ve VI. yüzyıl başından bu yüzyıl ortalarına, 558'e kadar süren kuvvetli bir devlet kurarlar. Bu arada 552'de *Göktürk Devleti*'nin kurulması üzerine, o zamana kadar onları yönetimleri altında tutan *Avarlar* yenilir ve kendilerini takip etmekte olan *Göktürklerin* önünden kaçarak, Kafkasya'ya gelirler. Böylece buradaki *Sabir Devleti*'ne son veren Avarlar (558), Volga nehrinden Tuna'ya kadar geniş bir sahadaki Türk ve diğer kavimleri hakimiyetleri altına alırlar. Bu hakimiyet on sene sürer ve 567'de Göktürk orduları Volga'yı geçerek Güney Rusya istikametinde ilerlerler. Bunun üzerine Avarlar korkar, bölgeyi terk ederek, daha uzunca bir süre varlıklarını sürdürecekleri Orta Avrupa'ya doğru giderler. Bu sırada kendileriyle birlikte bir kısım Oğur veya Bulgar halkını da sürüklerler. Bundan sonra artık Bulgarların yaşadıkları yerler Göktürklerin yönetimindedir. Nihayet 630'da Göktürklerin *fetret devrine* girmiş oldukları sırada, komşuları Hazarlar (630) gibi Bulgarlar da bağımsızlıklarını elde ederler (635). Bu gelişmede, 626'da başarısız İstanbul kuşatmasından dönen ve kendisine bağlı Slavların baskısıyla karşılaşan Avar hakânının ölümüyle, Balkanlar ve Doğu Avrupa'da bir siyasî nüfûz boşluğunun ortaya çıkması da etkili olmuştur. Nitekim Bulgarlar da 630'dan daha önce, eski dostları Avarların aleyhinde harekete geçmişlerdi. Bu sırada başlarında **Kobrat** (Kuvrat, Kovrat, Kurt, Kourt) (583-665) vardır ve kendisine Bizans İmparatoru **Herakliyus** (610-641) da yardım etmiştir. Kafkasların kuzeyi ve Azak denizi havalisinde kurulan bu siyasî teşekkülün adı *Büyük Bulgarya* (*Magna Bulgaria*)'dır. Daha sonra sınırlarını genişleten ve Bizans'la iyi ilişkiler içinde bulunan bu devlet,

uzun ömürlü olamamış, kurucusunun ölümünden (665) az sonra, komşusu *Hazar Hakanlığı*'nin baskıları sonucunda parçalanmıştır. Bu parçalanma devletin siyasî varlığının ortadan kalkmasından çok daha şümüllü neticeler doğurmuştur. Nitekim daha önce *Sabir*, *Avar* ve *Göktürkler*'in yönetiminde bölgede yaşayan Bulgarlar, bu defa topraklarından ayrılmışlardır. Birlikleri bozulmuş, kavimleri bölünmüştür. Bu bölünmeyi müteakip Kobrat'ın dördüncü oğlu **Kuber** bir kısım Bulgar topluluğuyla beraber Tuna havzasına geçerek Avar hanına tabî olmuştur. Başlarında **Asparuh** (Esperih)'un bulunduğu önemli bir Bulgar kütlesi ise (Kuturgur, Bizans kaynaklarında Kutrigur) Tuna çevresine yönelmiş, Balkanlara geçmiştir (668). Bunlar verimli topraklara sahip olarak yeni bir Bulgar devletini, *Tuna Bulgar Devleti*'ni kurmuşlardır. Bu devlet, onlarla yaptığı savaşta yenilen Bizans'ın, yıllık vergi ödemeyi kabul etmesiyle Bizans tarafından da 679 veya 681'de resmen tanınmıştır. Eski yurtlarında Kobrat'ın büyük oğlu **Batbayan Han** kaldıysa da, bağımsızlığını koruyamamış, Hazarların yönetimine girmiştir. Buradaki Bulgarlar fazla bir etkinlik gösteremeden uzunca bir süre varlıklarını korumuşlardır. *Bolkarlar* onların ahfadı olarak bilinmektedir. Bu bölge Bizans ve Rus tarihçileri tarafından **Kara Bulgar-ya** olarak adlandırılmıştır. Artık bunlar, Bulgar tarihinin geneli içerisinde önemli bir rol oynayamamış, belki de daha sonra birbiri ardından gelen *Macar*, *Peçenek* ve *Kuman* dalgaları arasında kaybolup gitmiştir. Çoğunluğu Otuz-oğur (Uturgur, Bizans kaynaklarında Utigur) olan bir kütle de Kobrat'ın ikinci oğlu **Kotrag** yönetiminde kuzeye çekilmiş, burada esas olarak konumuz olan *İdil (Volga) Bulgarları*'ni oluşturmuşlardır.

b-Tuna Bulgar Devleti (Küçük Bulgaristan)

Biz burada bir Türk-İslâm devleti olarak İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nı incelemek durumunda olduğumuzdan, Tuna Bulgarlarına yalnızca konunun bütünlüğü açısından değineceğiz. 679 veya 681'den itibaren Tuna Bulgar Devleti'nin sınırları Basarabya ve Dobruca'dan başka bütün Kuzey Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkan dağlarının geçitlerine ve batıda İskender nehrine kadar yayılıyordu. Bu devletin kuruluşunun bölgede önceden beri var olan siyasî teşekküllerce hüsnü kabul görmediğine şüphe yoktur. Nitekim Bizans İmparatoru IV. Konstantin (668-685) onları bu topraklardan çıkarmak için büyük gayret sarf etmiş, fakat bütün çabaları sonuçsuz kalmıştı. Neticede Bizans, Bulgarlara haraç vermeyi kabul etmiştir. Bölgedeki Bizans ve Avarlardan zapt ettikleri top-

raklarda, bu iki güçlü devlete rağmen, tutunabilmiş olmaları; Bulgarların kabiliyet, üstün savaş teknikleri ve teşkilâtçılıklarının bir göstergesi olsa gerektir. Nitekim onlar, bir taraftan Bizans ve Avarlarla olan sınırlarını istihkâmlarla güçlendirirken, diğer taraftan da bölgelerinde dağınık gruplar halindeki Slavları toparlamış, teşkilâtlandırarak kendilerine bağlamış, böylece askerî güçlerini arttırmışlardır. Zaten *Bulgar Türk Devleti*, dünyada Slavlarla ilişki kuran merkezî teşkilâta sahip ilk devlettir. İlk Slav milletini de, dolayısıyla Bulgar Türkleri yaratmışlardır. Zira o dönemde diğer Slavlarda ancak oymak adları geçmektedir.¹² Genellikle kabul edildiğine göre Bulgarlar, daha önce küçük kabile hayatı yaşayarak devlet fikrine yabancı bulunan Slavlara vatan, devlet ve millet kavramlarını öğretmişlerdir. Slavları teşkilâtlandıran Bulgar Türkleri, onları Bizans karşısında güçlendirmişler, kendilerini koruma kabiliyetiyle teçhiz etmişlerdir.¹³

Tuna Bulgarlarını 713'te Bizans'ın başkenti önlerinde görmekteyiz. Aynı şekilde İmparator II. **Justinianos** (685-695 ve 705-711), 705'te ikinci defa Bizans tahtına çıkarken Bulgar Hanı **Tervel**'e dayanmakta, 713'te **Philippikos** (711-713), Bulgar hanının etkisiyle İmparatorluk tahtını terk etmektedir.¹⁴ Bu organize güçleri sayesinde *Tuna Bulgarları*, daha kuruluşan 35 sene sonra, 716'da Bizans'la (**III. Theodosios**) çok müsait şartlarda bir antlaşma yaptılar ki, bununla hem sınırların korunması, hem de ülkelerinin iktisadî kalkınması hedeflenmişti. Bulgarlar 717-718'de Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki İslâm ordularına karşı İstanbul'u Bizans'la birlikte savunmuşlardı.¹⁵ Aradan bir yüzyıl ve bazı sıkıntılı dönemler geçtikten sonra ise **Kurum Han** (803-814) döneminde güçlerinin zirvesine çıktılar. Sınırlar her yönde genişledi. Bizans üst üste mağlup edildi. Kurum Han 13 Nisan 814'te öldüğünde, Bizans'ın başkentini muhasara etmekte idi. O büyük bir savaşçı olduğu kadar, aynı zamanda da büyük bir teşkilâtçı, organizatördür. Onun zamanında devlet kurumları geliştirilmiş-

12-G. Fehér, A.g.e., s. 46.

13-İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 183-184; Aynı yazar, **Bulgarların Kökeni**, s. 21; Aynı yazar, **Türkler**; İA., c. XII/2, s. 212.

14-Ali Ahmetbeyoğlu, "**Tervel Han (702-718)**", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s. 564-566.

15-Mehmet Azimli, **Mesleme b. Abdülmelik ve Fıtuhatı**, Dicle Üniversitesi İFD., C. II (Diyarbakır 2000), s. 95-96.

tir. Bu sırada Tuna Bulgar Devleti. dönemin iki büyük imparatorluğu olan Franklar ve Bizans arasındaki ulaşımı, ticarî ve kültürel temasları sağlamaktaydı. Bu önemli konumları dolayısıyla Bulgarlar, transit ticaretten de büyük oranda faydalanmaktaydılar.¹⁶ Bunlara işletilen madenler, kurulan, geliştirilen şehirler, saraylar geniş ölçüdeki inşaat ve imarı, abideleri, su yolları... v.b. ilave etmek gerekir. Sözü daha fazla uzatmamak için Bulgarların yıkılışa yüz tuttıkları bir dönemde, Rusların Balkanlara saldırdıkları zamanlarda Svyatoslav'ın 969'da bir Bulgar şehrine hayran bakarak söylediklerini burada nakledelim: *"Kief'de yaşamak istemem, Preslav'da yaşamak isterim. Zira buraya her iyi şey toplanmıştır. Yunanlıların kemha kumşaları, şarap ve her çeşit meyve... Macarların atları köleleri ve gümüşleri... Rus diyarından gelen kürkler, balmumu, bal ve köleler"*.

Tuna Bulgar Devleti'nin başkenti Kurum Han döneminde bugünkü Şumnu'nun güney-batısında Pliskas (Ababa), Hristiyanlık devrinde ise Preslav (Çatalar köyü) idi. En sonra ise Sofya oldu.

Kanaatimizce burada muhtemel bir soruya cevap vererek, tarihçilerce yer yer *küçük* sıfatıyla birlikte anılan, aslında bu büyük devletle ilgili satırlarımıza son vermek icap edecektir. Bu güçlü millet, bu derece kuvvetli bir devlet oluşturduktan sonra Türklüğünü, esas benliğini nasıl unutmuştur? Bilindiği gibi Bulgarlar bölgeye geldiklerinde, o sırada yazıları bile olmayan, Bizans kültürünün tesiri altındaki Slav çoğunluğu yönetimleri altına almışlardı. Teşkilâtlandırılan bu unsurlar, devlet hizmetine alınıyorlardı. Sayı üstünlüğüne evlenmelerle yerli halka karışma ve çoğunluğun dilinin etkileri de eklenince, az sayıdaki Türk unsur üzerinde, yerli etkisi, giderek baskısını artırmıştır. Özellikle **Omurtag**'dan sonra hızlanarak gelişen bu oluşum (**Balamir** 831-836, **Presiyan** 836-852) **Boris Han** (Mihail) (852-889)'ın 864'te, o zamana kadar tek tanrıci *Tangra* (Tanrı) inancında yaşayan Bulgarların, Ortodoksluğu kabul ederek hristiyanlaştırmasıyla tamamlandı. Mamafih bu iç gelişmeye bir de Bizans'ın etkisini ilave etmek gerekir. Çünkü Bizans, Bulgarların kendilerine benzemesi ve kendi tesir çemberi içerisinde kalmasını arzuluyordu. Özellikle Bizanslı iki misyoner kardeş **Kyryll** ve **Method**'un bu uğurdaki mesailerini, bu vesileyle hatırlamak gerekecektir. Sonuçta Türk Tuna Bulgar Devleti, büsbütün ka-

16-W. Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 90.

rakterini, benliğini kaybederek Slav-Bizans kültür dairesine girdi. 971'de Bizans hakimiyetini kabul ettiler. XI. yüzyılın ilk yarısında, 1018'de ise Bizans'ın bir eyaleti haline geldiler.

c- İdil (Volga) Bulgar Hanlığı (Büyük Bulgaristan)

Büyük Bulgarya Devleti'nin Kobrat'ın ölümünden sonra parçalandığını ve önemli bir kısım Bulgar topluluğunun kuzeye gittiklerini görmüştük. Kobrat'ın oğlu **Kotrag** yönetiminde, büyük çoğunluğunu *Otuz-oğuzlar*'ın oluşturdukları bu Bulgar kütleleri, Orta İtil yani İtil (Volga) ve Kama (Çulman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdi. Bu çekilmenin VII. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlarında olması muhtemeldir. Bölgeye gelen Bulgarlar yerli halk Fin-Ugorları ve M.S. III. yüzyıldan beri burada bulunan muhtelif Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştirerek, çevreyi süratle Türkleştirmişler ve *İdil (Volga) Bulgar Devleti*'ni kurmuşlardır. Fakat bugün için bu devletin ilk iki yüzyılı hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedeni, yaşadıkları bölgenin medenî merkezlere olan uzaklığıdır.

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nın siyasî sınırları, bölgenin çok hareketli olması ve sürekli çapulcu akınları dolayısıyla zaman zaman bazı değişiklikler gösterdi ise de, en geniş döneminde Ural dağlarından Oka nehri-ne, Ustyug'daki Dvina'dan Don ve Samara kaynaklarına kadar uzanıyordu. Burayı kısaca Volga (İtil) ve Kama (Çulman) arası olarak da belirlemek mümkündür. Kuruluştan itibaren Volga Bulgarları, *Hazarlar*'a bağlıydılar. Fakat bu bağımlılığın çok sıkı olmadığını, yalnızca vergi vermek, buna karşılık iç ve dış ilişkilerinde büyük çapta serbest kalmak biçiminde olduğunu tahmin etmek mümkündür.

Bulgarlar coğrafî konumlarının da etkisiyle ticarete önem vermişlerdir. Bu arada Bulgar tüccarlarının Hazar ülkesi, Hârizm ve Sâ mânî ülkelerinde İslâm tüccarlarıyla yoğun ilişkileri. buna mukâbil olarak Bulgar bölgesine gelen Hârizmli tacirlerle alâkaları sayesinde, onlar arasında İslâm kültür ve dini yayılmaya başlamıştır. Bu gelişim 900'lerde Bulgarlar arasında İslâm dininin önemli ölçüde yayılması neticesini doğurmuştur. Mamefih İslâmiyet'in Volga bölgesine daha ziyade Orta Asya'dan gelmiş olması lazımdır. Çünkü Arap coğrafya edebiyatında Hârizmli tacirlerin Bulgar ülkesini sık sık ziyaret ettiklerine dair oldukça geniş malumata sahip olduğumuz gibi, *kametin* de Bulgarlar arsında Orta Asya'da olduğu gibi

iki defa getirildiğini biliyoruz. Sonuçta bu döneme ait (İbn Fadlân öncesi) en eski kayıtlar Bulgarları, camileri ve mektepleri olan tüccar ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedirler. İdil (Volga) Bulgarlarının Bağdat Hilâfeti'yle resmî ilişkileri ise şu şekilde olmuştur.

Bulgar Hanı **Şelkey** (Şilki) **oğlu Almış** 920/921'de **Abdullah Baştû el-Hazârî**'yi Bağdat'a Abbasî Halifesi **Muktedir-Billah**'a elçi olarak göndermiştir. Bu müracaat değişik açılardan değerlendirilebilir: Abbasî Hilâfeti açısından, parçalanmaya ve güç kaybetmeye başladığı bir dönemde otoritesinin böyle uzak bir bölgede kabul edilmiş olması dolayısıyla önemlidir. Bulgarlar açısından, İslâmiyet'i resmen kabul etmeleri ve *ilk bağımsız Türk-İslâm devletini* oluşturmaları dolayısıyla büyük önem arz eden bu müracaat, daha sonra mukâbil olarak gönderilen elçilik heyetinde yer alacak **İbn Fadlân**'ın bu seyahat esnasında tuttuğu notlarla İdil (Volga) Bulgarları'nın tarihiyle ilgili çağdaş bir kaynağa sahip olmamız bakımından da ayrıca değerlidir. Zira İslâm kaynakları içerisinde İdil (Volga) Bulgarlarıyla ilgili en geniş bilgileri İbn Fadlân'ın **Rihle**'sinde bulabilmekteyiz.¹⁷ Onun haricinde **İbn Rusteh**, **Mes'ûdî**, **İstahrî**, **İbn Havkal**, **Belhî**, **Makdisî**, **el-Bekrî**, **İbn Nedim**, **Mahmud Kaşgârî**, **İdrisî**, **el-Gırnatî**, **Ebu'l-Fidâ**, **İbnü'l-Esir**, **Cüveynî**, **el-Ömerî**, **İbn Battuta**, **Reşidüddin** gibi bir kısım tarihçi, coğrafyacı, dilci İslâm müelliflerinin eserlerinde Bulgarlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Bulgar Hanı **Şelkey** oğlu **Almış**, gönderdiği elçi vasıtasıyla; İslâmiyet'i kabul ettiklerini bildirmekte, bölgelerinde dini öğretecek muallimler, ayrıca cami, mescit gibi yapılarla, düşmanlarına karşı kendilerini savunacak kale yapımında yetenekli elemanların gönderilmesini istiyordu. Abbasî başkentinde, son derece olumlu karşılanan bu istekler üzerine Halife, **Sevsen er-Rassî** başkanlığında bir elçilik heyetini gönderdi. Bu heyet içerisinde yer alan ve Halife'nin mektubunu Bulgar Hanı'na okumak, hediyelerini takdim etmekle görevlendirilen **Ahmed İbn Fadlân**; Bağdat'tan

17-İbn Fadlân'ın eserinden bazı kısımlara ilk defa Muhammed b. Mahmud b. Ahmed et-Tusî (XII. yüzyıl), daha sonra da Yakut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân** adlı kitabında yer verdi. Yakın dönemlerde ise 1814'te **Y. Rasmussen**'den başlamak üzere **Z. V. Togan** (**İbn Fadlan's Reisebericht**, Leipzig, 1939), **Kraçkovsky**, **L. Doğan** ve daha başka bazı araştırmacılar İbn Fadlân'ın **Rihle**'siyle ilgilendiler. Son olarak da **Ramazan Şeşen** **Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahu**, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, İstanbul, 1975 ve 1995) tarafından notlarla Türkçe tercümesi yayımlandı.

başlamak üzere, gidiş ve gelişlerinde takip ettikleri yol güzergâhında rastladıkları (Oğuzlar, Başkırtlar, Hazarlar, Slavlar) topluluklar ve Bulgarlar hakkındaki tespitlerini bir eserde topladı. Böylece Bulgarları daha iyi tanımamıza imkân verdi. Buna göre elçilik heyeti 11 Safer 309/21 Haziran 921 Perşembe günü Bağdat'tan hareket etmiştir. 12 Muharrem 310/12 Mayıs 922'de **Bulgar**'a ulaşan heyet, Bulgar Hanı'na Halife'nin mektubu ve hediyelerini takdim etmiştir. İbn Fadlân'ın ifadesinden de anlaşılan, daha önce kısmen İslâmiyet'i kabul etmiş olan Bulgarlar arasında, İslâmiyet'in hızla yayıldığıdır. **Almış Han**, ismini **Emir Câfer b. Abdullah** olarak değiştirmiştir. *Böylece İdil (Volga) Bulgarları, ilk bağımsız Türk – İslâm devleti olmaya hak kazanmışlardır.*

Bulgarlar sathî değil, içtenlikle Müslüman olmuşlardır (Sünnî/Hanefî). Onların İslâmiyet'i kabulü, diğer Türk boyları arasında da, *Hak Din*'e geçişi hızlandırmıştır. Bununla birlikte İslâmiyet yanında eski dinlerini koruyan Bulgarlar olduğu gibi, devletin mühim bir kısım tebaasını oluşturan Fin-Ugorlar İslâmiyet'e yabancı kalmışlardır. Bu durumu, Türklerde her zaman görülen dinî toleransın ve farklı inançlara sahip topluluklarla bir arada yaşayabilme becerisinin bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür.

İslâmiyet'in Bulgarlar arasında yayılmasını müteakip, onların İslâm ülkeleri ile ilişkilerinin arttığını görüyoruz. Nitekim İbn Fadlân'ın dahil olduğu elçilik heyetinden çok fazla bir süre geçmeden 943-944'te Bulgar hanı Almış'ın oğlu hacca gitmiş, bu münasebetle Bağdat'a uğramış, Halife'ye bir sancak, siyah kürkler ve diğer hediyeler takdim etmiştir. 433/1041-42 olaylarını nakleden **İbnü'l-Esîr** de: *Bulgar hacılarının Mekte'ye giderken Bağdat'a uğradıklarını* belirtir. Bulgarların, kendilerine komşu ülkelerde İslâmiyet'i yayma girişimleri bulunduğunu da bilmekteyiz. Nitekim bu cümleden olmak üzere 986'da Kief Knezi **Vladimir**'in Bulgarlar tarafından İslâm'ı kabule davetini zikredebiliriz.

Bulgarlar, aradaki kavimlerin çeşitli hareketleri dolayısıyla sık sık keşilmişse de, Türkistan'la ilişki içerisinde idiler. Hazar ülkesinin maruz kaldığı Rus tazyik ve hücumları neticesinde İtil boyu ticaretinin zarar gördüğü ve bunun sonucunda da Bulgarların İslâm alemiyle ilişkilerinin azaldığı muhakkaktır. Buna rağmen **Bulgar**, XI. yüzyıl sonlarına doğru en tanınmış bir Türk şehri sayılıyordu. **Beyhâkî**'nin kaydına göre Bulgar Hanı **Ebû İshak İbrahim** 415/1024-25'te gördüğü bir rüya tesiriyle Nişabur yakının-

daki Beyhak'ta bir cami inşası için vakıf tesis etmişti. Yine 1024'te bir Bulgar elçilik heyetinin, zengin hediyelerle Gazne sarayını ziyaret ederek Gazneli Mahmud'la görüştüğünü biliyoruz. Benzer ilişkiler daha sonra da devam etmiştir. Son olarak Bulgar ülkesine karşı İslâm dünyasında XII. yüzyıl başlarında bile canlı ilgi gösterildiğine bir örnek olmak üzere **Ebû Hâmid el-Endelüsî**'nin 530/1135-36'da burayı ziyaretini zikredebiliriz.

İdil (Volga) Bulgarları, Müslüman olmayan komşuları ve çevre ülkeleriyle, olumlu-olumsuz, çeşitli ilişkiler içerisine girmişlerdir. Nitekim 964 ve 985'te Rus Kief Prensiği, Bulgar ülkesini istila ettiyse de, daha sonra Ruslarla olan münasebetler geliştirilerek 1006'da bir ticaret antlaşması yapılmıştır. Fakat bu iyi ilişki dönemi pek uzun sürmemiş, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeydeki kürk ticareti dolayısıyla tekrar bozularak, Moğolların ortaya çıktığı XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar (1164, 1184, 1205, 1220) devamlı savaşlara neden olmuştur. Ruslarla sulh ancak 1230'da tesis edilebilmiştir.

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı, XIII. yüzyılın ortalarına doğru Moğollara mağlup olarak, Altınordu'ya bağlandı. Bu gelişme şu şekilde ortaya çıkmıştır: Ruslara karşı bir zafer kazanarak doğuya dönmekte olan Moğol ordusu (1224) tuzağa düşürülerek, İdil (Volga) Bulgarlarınca ağır kayıplara uğratıldı. Bu durum Moğolları çok kızdırdı. 1233'deki Moğol saldırısı oldukça zararsız atlatıldıysa da, yenilginin intikamını almak isteyen **Batu Han** yönetimindeki asıl büyük Moğol ordusunun ikinci Deşt-i Kıpçak seferi etkili oldu. 1237'de Moğollar, Bulgarlara saldırarak şehir ve köyleri tahrip ettiler. Moğol saldırısından mescit, cami, hamam ve diğer yapılarıyla 50.000 nüfuslu Bulgar şehri de büyük zarar gördü. Bundan sonra *Altınordu Hanlığı*'na bağlanan Bulgarlar, kendilerini yeniden toparlamaya çalıştılar. Nitekim zaman zaman Altınordu Hanlığı'na kafa tuttıkları görülmektedir. Tabiatıyla buna mukabil olan (1361 ve 1391) Moğol akınları çok tahripkâr sonuçlar ortaya çıkarıyordu. Daha sonra da Moğolların bazı hareketlerine maruz kalan Bulgarlar, 1399'da Rusların, başkentleri Bulgar'ı tahrip etmelerine şahit oldular. Bundan sonra Bulgar şehri bir daha toparlanamadı. Bulgarlar dağıldılar. Ancak başkentini gerilemesinin başka bir sebebi, **Batu Han**'ın kurduğu **Kazan** şehrinin, Bulgar aleyhine gösterdiği gelişme olabilir. Bununla birlikte Bulgar hanları sülalesinin ne zaman ve nasıl sona erdiği çok iyi bilinmemektedir. İslâm kaynaklarından ve sikkelere edinilen bilgilerden Bulgar hanlarının şeceresi, bazı eksiklikleri-

ne rağmen, bilinebilmekte ve on bir hükümdarın adı ortaya çıkmaktadır.¹⁸

Dağılma sırasında bir kısım Bulgarların, Kama'nın kuzeyinde Kazan nehri boyunca göç ederek bölgeye yerleştikleri ve buraları bütünüyle Türkleştirdikleri görülür. 1437'de kurulan *Kazan Hanlığı*'nin esas nüfusu Bulgar-Kıpçak karışımı Müslüman halktan oluşuyordu. Diğer taraftan Oğur Türkçesi'nin bir lehçesini konuşan Çuvaşların da, eski Bulgarların torunları oldukları kabul edilmektedir.

Böylece İdil (Volga) ve Kama (Çulman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye gelerek, daha sonra ilk bağımsız Türk-İslâm devletini oluşturacak olan İdil (Volga) Bulgarları, burada tam olarak bilemediğimiz bir tarihten itibaren Hazarların yönetimine girmiş, onların zayıflamasından sonra da, en geç X. yüzyılın ilk senelerinden itibaren başlayıp 1237'ye kadar devam eden üç yüz seneden fazla bir süre bağımsız kalmış, bunu müteakip de Altın Ordu'ya bağlanarak XV. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını korumuş olmaktadırlar.

3- Devlet Teşkilâtı

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nın teşkilâtı konusunda kaynaklarda hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Fakat kesin olan husus, başta bir hükümdarın bulunduğu, onun adına *para basıldığı* ve *hutbe okunduğu*-dur. Onuncu yüzyılın başlarında oldukça sade bir devlet organizasyonuna

18-İslâm kaynaklarında verilen malumata ve bulunabilen sikkelerine göre, İdil (Volga) Bulgar Hanlarının şeceresi (İA., c. II, s. 791):

- 1- Şelkey Yalvatar (? , IX. y.y. sonu)
- 2- Almuş Yalvatar (Câfer b. Abdullah, X. y.y. başı) (Biz diğer bir kısım müellifin de tercih ettiği Almış imâsını kullandık).
- 3-
- 4- Ahmed (948'den önce)
- 5- Talib (948?-958?)
- 6-Mü'min (976 senelerinde)
- 7- Hasan (?)
- 8-Yaltavar (?)
- 9- Muhammed (?)
- 10- İbrahim (1024/25 senelerinde)
- 11-İshak (?)

sahip olduklarını tahmin etmek yanlış olmasa gerekir. **İbn Fadlân**, Bulgar ahalisinin, hükümdarın, örf ve âdetlere bağlı, riayetkâr olduklarını belirtir. Bulgar Hükümdarı, kendisine kimse refakat etmeksizin, tek başına çarşıda dolaşabiliirdi. İslâm kaynaklarında Bulgarların üç kavimden oluştuğunu belirtilmiştir. Bunlar *Barsula*, *Asgıl* ve *Bulgar* adını almışlardır. Bu üç topluluğun başında beyleri bulunmakta ve en üstteki Bulgar Hanı ile feodal bir idare tarzı oluşturmaktaydılar. Onuncu yüzyılın ilk yarısında eski Türk teşkilât ve unvanlarını (Örnek: *Yıltavar*, *İlteber*, *Buyruk*) korumaktaydılar. Bulgar ahalisinin tabiat olarak yumuşak ve yabancı tehlikesinin de her dönemde fazla olamaması dolayısıyla, Bulgarların güçlü bir askerî organizasyona sahip bulunmadıkları anlaşılıyor. Nitekim Bulgar ve Suvar şehirlerinin 930'larla 980'lerde 10 ve 20.000 süvari çıkardığı hakkındaki rivayetler bu tezi doğrulamaktadır.

Devletin, halktan çok az vergi aldığı biliniyor. Bağlı oldukları dönemde Hazar Hakanlığı'na toplanan kürkler haricinde; evlenenlerden ve mahsuldend hazineye bir miktar gelir temin ediliyordu. Ayrıca, Samur kürk ve öküz derisi vergisi vardı. Tüccar gemilerinden ise, % 10 oranında alınan gümrük vergisi, hazine için önemli bir gelir oluştuyordu.

Bulgarlar hakkında en geniş bilgileri derlemiş olan İbn Fadlân, sosyal kurumlar konusunda hiçbir bilgi vermez. Ancak bazı örf ve âdetleri kaydetmiştir. Buna göre; resmi kabullerde hükümdarın yanında karısı bulunuyordu ki, bu eski bir Türk geleneğinin devamından başka bir şey değildir. Hükümdar ile karşılaşan herkes ayağa kalkar, başını açardı. Kadın-erkek ilişkileri, büyük çapta serbest, fakat ahlakî çizgiye riyeti kesin kaide haline getirmişti. Katil, fuhuş ve hırsızlığın cezası ölümdür. Yine İbn Fadlân'ın kayıtlarına göre aile münasebetleri ve verâset usulü bu sırada, İslâmî kaidelere uygun değildir. Erkek çocuğu dedesi büyütür, ölen babaya çocukları değil, kardeşi vâris olurdu. Başlıca gıda maddeleri darı, at eti, etli arpa çorbası ile bal içkisi ve buğday ile arpadan yapılan bir içki idi. Nehir kenarında olduklarından balık etini çok yerlerdi. *Kımız*ı tanıyıp tanımadıklarını ise bilmiyoruz.

4- İktisadî Hayat

İdil (Volga) Bulgarları, büyük çapta yerleşik hayata geçmiş, verimli ve uygun iklimli bölgelere sahip olmaları dolayısıyla usta çiftçiler olmuş-

lar, yine topraklarının coğrafî konumundan azamî ölçüde faydalanarak baştan itibaren ticarete önem vermişlerdir.

Bulgarlar başlıca tahıl ürünlerini iyi biliyorlar ve yetiştiriyorlardı. Bil-hassa, buğday, arpa, akdarı ekiyorlardı. **Gerdizî**, bunlara mercimek ve be-zelyeyi de ekler. Bahçıvanlık ve sulama işlerinde ileri seviyede idiler. Yüksek ziraat kültürleri sayesinde, kıtlık senelerinde Ruslara da hububat veriyorlardı. İslâm kaynaklarında ziraat sistemi ve aletleri konusunda bil-gi verilmemekte ise de, arkeolojik bulgular onların demir aletler kullandıklarını ortaya koymuşlardır.

Bulgarlar dericilikte ve kürkçülükte önemli bir mesafe kaydetmişler-di. Bulgar meşinleri ve derileri *bulgarî* adı ile öteden beri şöhret bulmuş-tu. Seramikçilik ve maden işleme sanatında da ileri olduklarını, yine arke-olojik kazılar sonucunda elde edilen bulgulardan öğrenmekteyiz. Bulgar-lar kuyumculukta da ileri gitmişlerdi. Nitekim bu sahada İsveç'e kadar büt-tün batı Slavlarına tesir ettikleri görülür.

Bilindiği gibi Orta İtil sahası zenginlik ve ulaşım açısından kuzey böl-gelerini, Hazar denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ülkenin bu konumundan istifadeyle Bulgarlar, baştan itibaren şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardır. Özellikle, İbn Fadlân'ın ziyaretinden hemen sonra, yani 922-23 veya 934'te temeli atılarak kurulmuş olması ge-reken başkent Bulgar, Kama ve İtil nehirlerinin birleştikleri yerden 100 km. güneyde, İtil nehrine 6,5 km. mesafede, X-XIII. yüzyıllarda Doğu Av-rupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştu. Bulgarlar gerek kuzeyde İs-kandinav kavimleri ve gerekse güneydeki, doğudaki ülkelerle; Hazar, Aral bölgeleri ve Hârizm'le ticarî ilişkiler içerisinde idiler. İdil (Volga) Bulgar ülkesi birçok ülkeden gelen tüccarın karşılaştığı, ticaret eşyasının mübâde-le edildiği saha haline gelmişti. **Z. V. Togan**'ın tespitlerine göre Bulgarla-rın uzak kuzey bölgelerine kürk sağlamak üzere Beyaz denize kadar git-miş oldukları anlaşılıyor. Türkistan, İran, Irak, Suriye, Mısır; Bulgar kürk-lerinin en büyük alıcısı idiler. Bulgarların ticaretine konu teşkil eden mal-lar arasında; çeşitli kürkler, at ve keçi derileri, ayakkabı, oklar, kılıçlar, zırh, koyun, sığır, doğanlar, balık tutkalı, ceviz, balmumu, bal ve Slav esir-ler; öte yandan İslâm dünyasından aldıkları mallar arasında da; dokuma kumaş, silah, lüks eşyalar, çanak, çömlek yer almaktaydı.

Bulgarlarda ahaliden çok az vergi alınıyor, buna karşılık ticaret gemilerinden alınan %10 nispetindeki gümrük vergisi devlete büyük gelir sağlıyordu.

Bulgarlarda mübâdele aracı olarak önceleri kıymetli kürkler kullanılmıştır, İbn Rusteh'in kayıtlarına göre; bir kürk 2,5 dirhem kıymetinde olup, en küçük para olarak sincap derisi kullanılmıştır. Daha sonraları gelişen ticarî ilişkilerle birlikte İslâm ülkelerinden getirilen gümüş dirhemlerin tedavüle çıktığı görülür. Sâ mânî sikkelerinin Bulgarlar tarafından kullanılmış olduğu bilindiği gibi, X. yüzyıl ortalarından itibaren Bulgar hanlarının kendi adlarına bastırdıkları sikkeler de ele geçirilmiştir.¹⁹

Bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre Bulgarlarla kuzeydeki Viso (Ves) ahalisi arasındaki kürk ticareti “*sessiz mübadele*” tarzında yapılmaktaydı. **Kazvinî**'nin naklettiğine göre; Bulgarlar ile Vesler sessiz, yani birbirlerini görmeden ticaret yaparlardı. Bu usulde Bulgarlar ticaret eşyalarını belirli bir yere koyarlar, bunların fiyatlarını belirtir işaretler yaparlar ve oradan uzaklaşırlardı. Vesler daha sonra buraya gelirler ve mübadele için teklif ettikleri eşyayı bunların karşısına koyarlardı. Bulgarlar döndüklerinde teklif edilen muhtelif eşyayı bulurlar, eğer uygun görürlerse, Veslerin bıraktıkları eşyayı alırlar, memnun kalmazlarsa kendi eşyalarını alarak geri dönerlerdi.

5- Kültür ve Medeniyet

Kısmen yarı göçebe, büyük çapta yerleşik hayat yaşayan, gelişmiş bir ziraat yapan, bunun sonucunda köyler şehirler kurmuş; ticaretleri gelişmiş, hem İslâm hem diğer milletlerle sıkı ilişki içerisinde bulunan Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcisi Bulgarların, yüksek bir kültür ve medeniyete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mamafih bu sahada yeterli malzemenin şimdilik bulunamamış olduğunu da ifade etmemiz yerinde olacaktır. **İbn Rusteh**, Bulgarlar için şunları yazar: “*Birçok kavimle ticaret yapmaktadırlar. Ruslar ve diğer kavimler malları onlara getirirler. Ziraat mahsulleri ve tarlaları vardır. Buğday, arpa ve darı ekerler. Bulgarların çoğunluğu Müslüman olduklarından iskan yerlerinde mescitleri, okulları ve imamları vardır*”.

19-Bkz. A. N. Kurat, **Bulgar**, İA., c. II, s. 794; Yakubovsykiy, **IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgarın Tarihi Topoğrafisi Meselesine Dair**, s. 292

Bulgarlar çeşitli ilimlerde Ruslara nazaran daha üst seviyede idiler. Nitekim tarih yazarları, doktorları, Heyet (Astronomi) bilenleri vardı. Bulgarî mahlaslı çok sayıda bilim adamına rastlanması, Bulgarlarda kültür hayatının gelişmiş olduğunu gösteriyor. **Ebû Hamid el-Endelûsî**, Bulgar şehri kadısı **Numan b. Yakub el-Bulgarî** (ö. 1164) ve onun **Tarihu'l-Bulgar** adlı eserinden bahsetmekte ise de bu kitap günümüze intikal etmemiştir. Adı bize ulaşan diğer ulemâ içerisinde kadı **Ebu'l-Alâ Hamid Bulgârî** ile onun öğrencisi **Davut b. Süleyman Saksinî** zikredilebilir.

Bulgarların dilleri konusunda pek az bilgi vardır. Bu nedenle kullandıkları dilin hangi Türkçe olduğunu anlamak güçleşmektedir. Bununla birlikte dilcilerin kanaati, Bulgarların dilinin Onoğur veya Oğur Türkçesi olduğudur. Bu dil Oğuzcadan kelime sonundaki -z yerine -r kullanılmasıyla ayrılır. Dokuz > tokur. Ayrıca Oğuzca veya daha genel ifadesiyle Türkçe'deki kelime sonlarındaki -ş yerine Bulgarcada -l bulunur. Beş > bel. Bulgarca'dan günümüze intikal eden en mühim dil malzemesini mezar kitabeleri oluşturmaktadır.²⁰

Bulgarlar çok sayıda kasaba ve şehir kurmuşlardı. Bunların en önemlisi başkent **Bulgar**'dı. Diğer şehirler arasında **Suvar**, **Biler**, **Göke-Tav**, **Etreç**, **Züye**, **Tokşın**, **Kermençük**, **İşbol**'u saymak mümkündür. Bu şehirlerden Bulgar, Kazan'ın 115 km. güneyinde İtil (Volga) nehrine 6,5 km. uzaklıkta kurulmuştu. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sayesinde bu şehir hakkında oldukça bilgi sahibi olmuş bulunuyoruz. Bununla birlikte buradaki yapı kalıntılarının büyük çoğunlukla XII-XIV. yüzyıllara ve Moğol istilası sonlarına ait olması gerekir. Şehirde diğer gelişmiş İslâm ülkelerindekiler kadar ihtimamla yapılmış hamamlar, camiler ve kervansaraylar vardı. Bulgar'ın nüfusu 50.000 olarak tahmin ediliyor. Buradaki **Han Camii**, **Doğu Türbesi**, **Aksaray**, **Karasaray**, **Küçük Minare**, **Han Kabri**, **Han Sarayları** ve **Büyük Minare**... gibi mimarî eserler dikkati çeker.²¹ Bunlar Bulgarların inşaatçılıkta çok ilerlemiş olduklarına delalet

20-Şerif Baştaç, “İtil (Volga) Bulgar Devleti”, Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 193; A. N. Kurat, **Bulgar**, s.794. Bulgar dili kitabeleri ile ilgili en geniş bilgi **Talat Tekin**'in çalışmalarında bulunmaktadır. (**Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, 1987; **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, Ankara, 1988).

21-Nadir Devlet, “İslâmiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulgar”, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. IX, s. 326 vd.; A. N. Kurat, **Bulgar**, s. 792.

eder. Bu vesileyle Bulgar'ın az çok araştırılan ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz mimarî yapıları hakkında kısaca bilgi verelim.

Han Camii; Bulgar Hanlığı'nın ana camii kabul edilen Han Camii'nin inşasına, XII. yüzyılın ikinci yarısında başlanmıştır. 32x34 m. ebadında, 20 sütunluydu. Kuzeydeki avlu kubbeli idi ve yanında 24 m. lik bir minare vardı. XIV. yüzyılda tâdil edilerek yeni ilaveler yapılmış olan caminin minaresi 1841'e kadar ayakta idi. Zaten daha sonra camiye üç minare daha ilave edilmiştir. İnşaat tekniği ve malzeme itibarıyla Kafkasya, Anadolu ve Mezopotamya tesirlerini gösteriyordu.

Doğu Türbesi; XVIII. yüzyılda Rusların Kutsal Nikolay Kilisesi'ne dönüştürdükleri bu yapı, Selçuklu kümbetlerini andırmakta; içten dörtgen, kubbesi sekizgendi. Han Camii'nin doğusundaydı ve XIV. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmişti. Kime ait olduğu bilinmeyen bu türbe, inşaat stili olarak Orta Asya türbelerine, yapı malzemesi olarak da Kafkasya ötesi ve Kırım türbelerine benzemektedir. Han Camii'nin kuzey kısmında aynı yıllarda inşa edildiği tahmin edilen **Kuzey Türbesi** ise, Doğu Türbesi'nden daha büyük bir yapı idi. Sonraları Uspenskiy manastırının rahiplerince kar kuyusu olarak kullanılmıştır.

Aksaray; Büyüklüğü, dış ve iç mimarîsi ve tezyinâtının zenginliği ile tanınır. Döşemeleri cilalı taşlardanır, ısıtması döşeme altından gerçekleştirilmiştir. XIV. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen bina 1860'da yıkılmıştır.

Karasaray; Bulgarların mahkeme binası olduğu tahmin edilen bu yapı, rivayete göre şehrin düşman işgaline uğraması üzerine, Hanın ailesiyle birlikte buraya sığınması ve düşmanlar tarafından çevresine odun yığılarak yakılması sonucu kararmış ve yapıya Karasaray adı verilmiştir. Günümüze en iyi intikal eden eserlerden biridir. Alt kısmı dört, üst kısmı sekiz köşeli olup, üstü kubbelidir. İçi muhtelif tarzlarda süslenmiştir.

Han Sarayları; Han ve diğer ileri gelenlerin sarayları olduğu tahmin edilen yapılar, bugün harap vaziyettedir. Bunların ısınmalarının döşeme altından gerçekleştirildikleri görülmektedir.

Bulgar şehrinde sayılanlar dışında, XIII. ve XIV. yüzyıllara ait deri, bakır ve demir, çömlek imâlathaneleri, kemik eşya yapım atölyeleri; Kızıl Pulat Hamamı'yla birlikte diğer dört hamam, Eski Rus mahallesi, Babıy Tepeciği, Ermeni yerleşim bölgesi, Yunan yerleşim bölgesi, Aga Bazar, Tahkimâtlar, Küçük Şehir... v.b. yapı ve bölümler vardır.

Bulgar haricindeki önemli şehirler arasında yer alan **Suvar** ise, İbn Fadlân'a göre Bulgar'ın 40 km. güneyinde idi. Şehrin ne zaman yapıldığı bilinmiyor. İstahrî'ye göre; Suvar'da cami ve mescitler bulunuyordu. Sikkelerde Bulgar şehrinin adı ilk defa 336/947'de geçerken, Suvar 337/948'de geçer.

Biler ise Bulgar'ın 40-50 km. doğusunda Küçük-Çirmişen nehri üzerindeydi. Burada da Bulgarlara ait çok sayıda kalıntı bulunmuştur. Biler'de basılan en eski tarihli sikke 1243 tarihini taşır. Şehir son yıllarda arkeolojik kazılara sahne olmuştur.

Bulgarların başlıca yerleşim merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda, onların maddî kültürün çeşitli sahalarında ileri gittiklerini gösteren bulgular elde edilmiştir. Bu arada; silahlar, ziraat aletleri, madencilik ve yapı sanatına ait aletler, döküm kapları, dericilik ve kuyumculukla ilgili aletler elde edilmiştir. Madenî eşya arasında; örülmüş demir sap, potalar, bakır madeni köpüğü, demircilikte kullanılan çeşitli aletler, bakırcılıkta kullanılan muhtelif çekiçler, kilitler, demir çakmak, kilit ve anahtar dikkati çeker. Ayrıca koyun kırmak için, gayet iyi yapılmış, kullanışlı bir makas ve hayatın muhtelif cephelerini ilgilendiren çeşitli alet ve edevat. Bunların dışında Bulgarların çinicilik, kap-kacak yapımında da ileri gittikleri tespit olunmaktadır.

6- Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak İdil (Volga) Bulgarlarının, gerek esas kütleleri ve gerekse uzunca bir süredir bölgede bulunan çeşitli Türk ve yerli unsurları birleştirerek, dikkate değer bir devlet kurduklarını görüyoruz. İslâm orduları ile doğrudan hiç temasları olmadan, özellikle ticarî ilişkiler sonucunda öğrendikleri İslâmiyet'i 900'ler dolayında kabul etmişler, 922'de resmen bir İslâm devleti olmuşlardır. Bu halleriyle de ilk bağımsız Türk-İslâm devleti olma vasfını kazanmışlardır. Onların İslâmiyet'i kabulleri, gerek coğrafî mevkîleri ve gerekse dönemleri nazarı itibara alındığında büyük önem arz eder. Çünkü bulundukları bölgede, Kuzey-Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürünün temsilcileri olmuşlardır. Onların İslâmiyet'i kabul ettikleri ve Abbasî Hilâfeti'yle temasa geçtikleri devre, İslâm Devleti'nin parçalanma sürecine girdiği, merkezin büyük ölçüde güç yitirdiği bir dönemdir. Bu açıdan Abbasî idaresine en azından moral destek temin etmişlerdir. Ay-

rica bu sırada varlıklarını koruyan diğer Türk ve İslâm devletleriyle ilişkiler içine girdikleri gibi, İslâmiyet'in yayılması amacıyla da çalışmalarda bulunmuşlardır.

Bulgarlar iyi çiftçiler ve usta tüccarlardı. Bunun yanında birçok sanata ileri gitmişlerdi. Nitekim çevrelerindeki kavimlerin çarık giydikleri bir sırada, onlar çizme giyiyorlardı. İleri bir medeniyetlerinin varlığına çağdaş kayıtlar tanıklık ettikleri gibi, arkeolojik bulgular da bu durumu desteklemektedir. Şüphesiz İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nın zaafı, askerî gücünün yetersizliği idi. Belki de ekonomik refahın bir sonucu olarak Bulgarlar, eski Türk harpçilik vasfını koruyamamışlar, fatihler olmaktan ziyade vatanlarını koruma gayreti içinde bulunmakla yetinmişlerdir. Bu vesile ile, haklarında büyük bilgi eksikliği içerisinde bulunduğumuz İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nın, yeni araştırmalara konu oluşturmasını, bütün kalbimizle temennî ederek bu konuya son veriyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Taşağıl, **İdil Bulgar Hanlığı**, Tarih ve Medeniyet, c. I, S. 7 (İstanbul Eylül 1994), s. 46-48.
- Akdes N. Kurat, **Bulgar**, İA., c. II, s. 781-796.
- Akdes N. Kurat, **Bulgaristan**, İA., c. II, s. 796-801
- Akdes N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, 1972.
- Akdes N. Kurat, “**Kama (Çulman) Bulgar Devleti**”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 748-752.
- Ali Ahmetbeyoğlu, **Bulgar Hakanları Listesi**, TED., S. 14 (İstanbul 1994), s. 1-8.
- Ali Ahmetbeyoğlu, “**Tervel Han (702-718)**”, Prof. Dr. Bekir Küttükoğlu'na Armağan, İstanbul, 1991, s. 563-568.
- Aliyev Salih Muhammedoğlu, **İbn Fadlân**, DİA., c. XIX, s. 477-479.
- A. J. Yakubovskiy, **IX ve X. Yüzyıllarda İtil ve Bulgarların Tarihî Topografisi Mesalesine Dair**, Çev. Abdülkadir İnan, TTK Belleten, S. 62 (Ankara Nisan 1952), s. 273-297
- Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1962.
- Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1985.
- Géza Fehér, **Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri**, Ankara, 1986.
- Géza Fehér, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara, 1984.
- Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 1980.
- Hüseyn Ali ed-Dakûkî, **Devletü'l-Bulgarî'l-Müslimîn fi Havdî'l-Folga**, Mürrihü'l-Arabî, S. 21 (Bağdat), s. 191-230.
- Hüseyn Dağtekin, **Genel Tarih Atlası**, İstanbul, 1983. S.19 (23) Fa.

- Işın Demirkent, **Bizans**, DİA., c. VI, s. 230-244.
- İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977.
- İbrahim Kafesoğlu, **Türk-Bulgarlarının Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış**, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 10-11 (İstanbul 1983), s. 91-123. Bu makale **Bulgarların Kökeni**, Ankara, 1985 adı altında ayrı bir kitap halinde de neşredilmiştir.
- Lászlo Rásonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara, 1971.
- Lászlo Rásonyi, **Tuna Köprüleri**, Çev. Hicran Akın, Ankara, 1984.
- Mustafa Kafalı, **Altın Ordu Hanlığının Kuruluşu ve Yükselişi Devirleri**, İstanbul, 1986.
- M. Türker Acaroğlu, **“Bulgaristan Türklerinin Dünü-Bugünü-Yarını”**, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1993, s. 1487-1550.
- Nadir Devlet, **“İslâmiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulgar”**, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. IX, s. 311-341.
- Nazif Kuyucuklu, **Bulgaristan**, DİA., c. VI, s. 391-396.
- Nesimi Yazıcı, **“İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nda İslâmiyet”**, Türkler, Ankara, 2002, c. IV, s. 394-408.
- Nesimi Yazıcı, **“İdil (Volga) Bulgar Hanlığı’nın Bağımsızlığı Konusu”**, 60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman’a Armağan, Ankara, 2003, s. 694-703.
- Nuri Yüce, **Bulgar**, DİA., c. VI, s. 390-391.
- Osman Turan, **Türkler ve İslâmiyet**, AÜDTCFD., c. IV, S. 4 (Ankara 1946), s. 457-485.
- Rafael M. Veliev-Cemil A. Muhammetşin, **Büyük Bolgar (Bolgar-Tatar Uygarlığının Anıtı)**, Türkiye Türkçesi: Fazıl Ağış, Ankara, 2000.
- Ramazan Şeşen, **Onuncu Asırda Türkistanda Bir Türk Seyyahu İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi**, İstanbul, 1977.
- Şerif Baştav, **“İtil (Volga) Bulgar Devleti”**, Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 183-194.
- Talat Tekin, **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, 1987.
- Talat Tekin, **Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası**, Ankara, 1988.
- V. Beşevliyev, **Proto-Bulgarların Dini**, Çev. Türker Acaroğlu, TTK Belleten, S. 34 (Ankara Nisan 1945), s. 213-261.
- W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1975.
- Yahya G. Abdullin, **Volga-Kama Bulgarları ve Tatarların Tarihinde İslâm**, Çev. Mevlüt Uyanık, Türk Yurdu, c. XIII, S. 68 (Ankara Nisan 1993), s. 36-40.
- Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1977, c. I.
- Zeki V. Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1970.
- Zeki V. Togan, **İbn Fadlan**, İA., c. V/2, s. 730-732.
- Zekeriya Kitapçı, **Moğollar Arasında İslâmiyet**, Konya, 2000.

B- KARAHANLILAR (840-1212)

Karahanlılar, **Doğu ve Batı Türkistan**'da hüküm sürmüş olan ilk Müslüman Türk sülalesinin (840-1212) kurduğu devlete en yaygın biçimde verilen isimdir. Bu isim, aynı soydan gelen hükümdarların unvanları arasında yükseklik ve yücelik anlamındaki *Kara* sözünün sık sık kullanılması ile ilgilidir. Nitekim tarihçi ve müsteşrik **V. V. Grigorev**, XIX. yüzyılın son çeyreğinde, 1874'te yazdığı bir makalede bu devlete *Karahanlılar Devleti* adını vermiş, bundan sonra bu isim yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Aynı şekilde bu sülale ve onların kurdukları devlete *İlek Hanlar* ve *Türkistan Uygur Hanları* isimleriyle birlikte Osmanlılar tarafından *Türkistan Hukânları* ve muasır İslâm kaynaklarında *el-Hâkâniyye*, *el-Hâniyye*, *Mülûku'l-Hâkâniyye*, *Mülûku'l-Hâniyye*, *Âl-i Afrâsiyâb* gibi başka bazı isimlerin de verildiği görülür.

Karahanlıların menşei hakkında çok değişik görüşler ileri sürülmüş bulunmaktadır: Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: 1- *Uygur faraziyesi*, 2- *Türkmen faraziyesi*, 3- *Yağma faraziyesi*, 4- *Karluk faraziyesi*, 5- *Karluk-Yağma faraziyesi*, 6- *Çigil faraziyesi*, 7- *T'u-chüe* (*Tukyu-Göktürk*) *faraziyesi*. Her birinin kendilerince önemli bazı dayanakları bulunan bu faraziyeler içinde bilhassa Karahanlılar mütehassısı **Omelyan Pritsak** tarafından ileri sürülen ve onları Karluk hanedânına bağlayan görüş oldukça rağbet bulduysa da,²² ülkemizde son yıllarda Karahanlılar üzerine yaptığı ciddi araştırmaları ile tanınmış bulunan **Reşat Genç**, Karahanlılar devletinin *Yağmalar* tarafından kurulmuş olduğunun kesinleşmiş bulunduğunu ifade etmektedir. R. Genç'e göre Yağmalar, Uygurların bir kolu ve ya onlara bağlı bir kavimdir.²³

1-Karahanlıların Siyasî Tarihi

Ötüken'deki Uygur Devleti'nin 840'da Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonraki Orta Asya Türk Tarihi'nin gelişmelerini ayrıntılı bir biçim-

22-O. Pritsak, **Karahanlılar**, İA., c. VI, s. 252.

23-Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, İstanbul, 1981, s. 36-37, 125-127; Aynı yazar, **"Karahanlılar"**, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1987, c. VI, s. 139-142.

de takip etmek mümkün olamamaktadır. Bu bakımdan Karahanlıların kuruluş dönemi yeteri kadar aydınlatılamamış bir konu olarak durmaktadır.

Karahanlı sülalesinin bilinen ilk hükümdarı 819'dan beri Balasagun'da²⁴ oturup bu çevrede hüküm süren **Bilge Kül Kadir Han**'dır. Devletin resmen kuruluşu (840) da onun zamanındadır. Ancak Bilge Kül Kadir Han'ın saltanat dönemi ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi bulunmamakta, Cemal Karşı onun zamanında Şaş (Taşkent) bölgesinde İslâmiyet'in kabul edilmiş olduğunu kaydetmektedir. Bilge Kül Kadir Han'ın iki oğlunu tanımlayalım: **Bazîr Arslan** ve **Oğulcak Kadir Han**. Oğulcak Kadir Han zamanında yeğeni **Satuk (Satuk Buğra Kara Han b. Bezîr Han)**, Karahanlılara sığınmış **Ebû Nasr** isimli bir Sâ mânîli şehzade veya İslâm sûfî vaizleri ile karşılaşmış ve İslâmiyet'i benimsemiştir. Bundan sonra amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazanmış ve hakim olduğu bölgelerde İslâmiyet'i resmen ilan etmiştir.

Satuk Buğra Han'ın 900-910'da doğduğunu, 333/944-945'te İslâmiyet'i kabul ettiğini düşünebiliriz. Onun hakkında kaynaklarda *el-mücahit* ve *el-gazi* gibi isimler kullanılması dolayısıyla gayri müslim Türkler arsında İslâmiyet'i yaymak için epeyce gayret sarf ettiği söylenebilir. Müslüman olunca **Abdülkerim** adını almış olan Satuk Buğra Han, 955 veya 959'da ölmüş, Kaşgâr'ın kuzeyinde Artuç'ta gömülmüştür.

Satuk Buğra Han'dan sonra yerine önce kısa bir süre için oğlu Musa Tonga İlig (İlig Buğra) geçmiştir. Onun etrafına ulemâ ve meşâyih topladığı, tebaası için mektepler, mescitler, hânkâhlar yaptırmış olduğu nakledilir. Müteakiben Karahanlı tahtına Satuk Buğra Han'ın diğer oğlu **Baytaş Arslan Han (Süleyman)** geçmiştir. Bu sonuncusu gayri müslim muhaliflerine karşı mücadele etmiş ve bütün Karahanlı Devleti'ni İslâm dairesi içine sokmayı başarmıştır. İslâm tarihçileri 349/960'da 200.000 çadırılık bir Türk topluluğunun Müslüman olduğunu bildirirler ki, bunlar Karahanlı sınırları içerisindeki çeşitli Türk zümreleri olmalıdır ve Baytaş Arslan Han'ın faaliyetlerinin bu güzel neticede büyük katkısı bulunmalıdır.

Bundan sonra Karahanlıların Maverâünnehîr için Sâ mânîlerle, Horasan için ise Gaznelilerle çeşitli zaman ve yerlerde savaşlar yaptıklarını gö-

24-Karahanlılar döneminde İslâmî bir görünüm kazanarak gelişen ve bir kültür merkezi halini alan Balasagun için bkz. Zeki Velidî Togan, **Balasagun**, İA., c. II, s. 269-272; Enver Konukçu, **Balasagun**, DİA., c. V, s. 4.

rüyöruz. Ayrıca hanedân içi mücadeleler de eksik olmamıştır. Bu iç mücadelelere yer yer Gazneliler de müdahale etmişlerdir ki, bu konuları şöylece gösterebiliriz.

Baytaş Arslan'ın yerine Karahanlı Devleti'nin başına oğlu **Ebu'l-Hasan Ali (Arslan Han b. Baytaş)** geçmiştir. Onun Karahanlı sınırlarına komşu bölgelerin islâmlaşması için çaba sarf ettiğini tahmin etmek mümkündür. Aynı şekilde sikkelerden anlaşıldığına göre, Fergana bölgesinin Sâ mânîlerden alınması da onun zamanında gerçekleşmiştir (ö. Kasım 998). Bu sırada Karahanlı Devleti'nin batı bölgesini kardeşi **Kılıç Buğra Han Harun** idare etmektedir. Onun faaliyetleri konusunda da çok açık bilgilere sahip değiliz. Bununla birlikte Sâ mânîlere karşı mühim başarılar elde ettiğ i muhakkaktır. Nitekim o, Sâ mânî ümerasının da muvâfakatıyla 990'da İsficâb'ı zaptetmiş, 992 başlarında Semerkant'ı aldığı gibi, Sâ mânîlerin başkenti Buhara'yı da fethetmiştir (Mayıs-Haziran 992). Böylece Maverâünnehir'i ilk fetheden Karahanlı hükümdarı olarak şöhret kazanmıştır. Onun bu hareketinde Sâ mânîlerin Horasan valisi **Ebû Ali Simcürî**'nin de rolü bulunmalıdır. Buna göre Ceyhun sınır olmak üzere ikisi Sâ mânî topraklarını paylaşacaklardır. Fakat Kılıç Buğra Han Harun hastalığ i dolayısıyla Buhara'da fazla kalmamış, Kaşgâr'a dönerken yolda Koçkarbaşı'nda ölmüştür. Bilinen en eski Karahanlı paraları ona ait olup, 992'de İlâk'ta basılan sikkeler, bu sırada Karahanlılarla Abbasîlerin herhangi bir münasebetlerinin bulunmadığını da işaretlemektedir.²⁵

998'de ölen Ebu'l-Hasan Ali'nin yerine Karahanlı Devleti'nin başına oğlu **Ebû Nasr Ahmed b. Ali (Togan Han 998-1016/17)** geçmiştir. O, Karahanlı hükümdarları içinde Abbasî halifesini ilk tanıyan kiş i olarak bilinir. Nitekim bundan sonraki sikkelerde, Abbasî halifelerinin adları yer alacaktır. Artık bu sırada, Kılıç Buğra Han Harun'un vefatından beri Batı bölgesinde idare ve Sâ mânîlerle mücadeleyi Ebu'l-Hasan Ali'nin oğullarından **Nasr b. Ali (İlig Han)** üstlenmiştir.

Büyük kağan Ebû Nasr Ahmed b. Ali'nin Doğu'daki faaliyetleri konusunda fazla bilgimiz olmamasına karşılık, kardeşi Nasr b. Ali'nin Batı'daki çabaları hakkında oldukça da yeterli malumata sahibiz. Onu önceleri Fergana'nın idarecisi olarak görüyoruz (992/1012-1013). Daha sonra Özkent'e

25-Reşat Genç, **Hârûn Buğra Han**, DİA., c. XVI, s. 257-258.

geçmiştir. Sâ mânî Devleti'nin içindeki karışıklıklardan faydalanmaya çalışmış, 996'da Sâ mânî topraklarına hücum etmiştir. Anlaşmazlık Gazne'de hakimiyeti ele geçirmiş olan **Sebüktegin** (977-997)'in aracılığı ile sona erdirilmiştir. Buna göre; Katvan çölüne kadar Sir Derya sahası Karahanlılara terkedilmiştir. Fakat anlaşmanın uzun sürmediği Nasr b. Ali'nin 997'de Buhara'ya karşı hareket etmesinden anlaşılıyor. Bununla birlikte Buhara'nın fethi ancak 999 sonlarında gerçekleşebilmiştir. Sâ mânîleri tamamen ortadan kaldırmak niyetinde olan Nasr b. Ali, onlarla mücadelesine daha sonra da devam etmek mecburiyetinde kalmıştır. Nihayet Maverâünnehir'de hakimiyetini tam olarak oturtmuştur. Bundan sonra ise bir anlaşma ile Gaznelilere bıraktığı Horasan için mücadele etmesi gerekmiştir.

Nasr b. Ali, **Gazneli Mahmud** (998-1030)'un Hindistan'da meşguliyetinden faydalanarak 1006'da Horasan'a **Subaşı Tegin** ve kardeşi **Câfer Tegin** komutasında iki ordu göndermiştir. Fakat her iki ordu da Hindistan'dan sür'atle dönen Mahmud ve kardeşi Nasr tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Nasr b. Ali'nin Hotan hakimi **Yusuf Kadir Han**'ın da yardımıyla 1008'de ikinci defa Horasan'a karşı giriştiği hareket de başarılı olmamış, Sultan Mahmud'un fillerle takviyeli ordusu karşısında duramayan Karahanlı ordusu dağılmıştır (5 Ocak 1008). Böylece Karahanlıların Horasan'ı elde etme girişimleri de son bulmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Horasan sahasındaki başarısızlık Karahanlılarda aile içinde bazı huzursuzluklara neden olmuştur. Nitekim Nasr b. Ali'nin bağımsızlık ilanı isteğine, devleti Kaşgâr'dan idare eden büyük kağan **Ebû Nasr Ahmed b. Ali** Sultan Mahmud'la anlaşarak cevap vermiştir. Nasr b. Ali'nin 1011/1012 kışında Kaşgâr'a karşı düzenlediği ve başarısızlıkla biten mücadelenin sonunda iki rakip kardeş Gazneli Sultan Mahmud'un aracılığıyla barışmışlar, Maverâünnehir'in ikinci ve gerçek hakimi Nasr b. Ali'nin 496/1012-1013'da ölümü üzerine de yerine üçüncü kardeş **Mansur (Arslan İlig)** geçmiştir.

Mansur kısa sürede Karahanlı hanedânının en meşhur hükümdarlarından biri oldu. Ebû Nasr Ahmed b. Ali'nin hastalığından da faydalanarak kendini büyük kağan ilan etti ve hakimiyetini Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkent, Hocend, Uşrûsana ve Buhara'ya yaydı. Diğer kardeş **Muhammed b. Ali** de onun hakimiyetini tanıdı. Aile fertlerinden iki kardeş Yusuf Kadir Han ve Ali Tegin ise Mansur'a karşıydı. Böylece aile içinde başlayan mücadelede hanedân ve devlet yıprandı. Ali Tegin, Man-

sur'a esir düştü. Ahmed b. Ali daha sonra içlerinde Karahıtayların da bulunduğu göçebelere karşı yaptığı mücadelelerde başarılı oldu.

Ebû Nasr Ahmed b. Ali'nin vefatından (1017-1018) sonra hanedân içinde en güçlü hükümdar adayı kardeşi **Mansur (Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Ali)**'du. Fakat o, **Yusuf Kadir Han**'la mücadele etmek mecburiyetinde kaldı. Bu ikisi daha sonra anlaşarak Horasan'a birlikte bir sefer düzenledilerse de Belh civarındaki savaşta Sultan Mahmud karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar (1019-1020). Bu yenilgiden sonra Mansur'un elinden kurtulmayı başaran **Ali Tegin** 411/1020-1021'de Buhara'ya hakim oldu. Onun Selçuklularla dostane ilişkiler içerisine girdiği tespit olunuyor. Bundan kısa bir süre sonra Karahanlıların büyük kağanı Mansur hükümdarlıktan vazgeçerek (415/1024-1025) yerini **Yusuf Kadir Han**'a bıraktıysa da, onun bu makama gelmesi de tartışma konusu oldu. Nitekim kardeşleri Ahmed ve Ali Tegin ona karşı cephe aldılar. Bunun üzerine Sultan Mahmud ile Yusuf Kadir Han'ın 1025'te Semerkant'ta buluşarak gelişmeleri değerlendirdikleri ve dostluklarını takviye ettikleri görüliyor.

İleriki senelerde Ali Tegin, mevkiini korurken, Yusuf Kadir Han'ın da hakimiyetini yaygınlaştırdığı tespit edilmektedir. 1032 sonunda ölen Yusuf Kadir Han'ın idaresi altındaki yerler oğullarından Süleyman Arslan ile Muhammed Buğra Han'ın eline geçti. Fakat aradan geçecek on sene sonrasında Karahanlı Devleti, Doğu ve Batı olmak üzere iki ayrı devlet halini alacaktı. Bu gelişme şu şekilde ortaya çıktı.

Gazne Sultanı Mesud babasının ölümü üzerine tahtı ele geçiren kardeşi Muhammed'le mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu mücadelede Ali Tegin'in yardımına ihtiyaç duyan Mesud, buna karşılık Huttal'ı ona vadetmişti. Fakat tahtı elde etmesinden sonra bu vadini unutan Mesud, ayrıca da Maverâünnehir için Ali Tegin'e karşı Yusuf Kadir Han'ın oğullarından **Muhammed Buğra Han**'a yardım etti. Artık iki taraf da birbirinin kuyusunu kazmaya çalışıyordu. Ancak Aralık 1034'te Ali Tegin öldü. Yerine oğlu Yusuf geçti. Fakat o müttefiki Hârizmşah Harun'un ölmesi (1035) ve Selçukluların da onu terketmeleri üzerine gücünden çok şey kaybetti. Öte yandan Nasr b. Ali (İlek Han)'nin iki oğlu Muhammed ve İbrahim, Ali Tegin'in ölümünden sonra bölgede güç kazanmışlar, bu da Yusuf'u müşkül durumda bırakmıştı. Bunun üzerine çaresiz kalan Yusuf, Sultan Mesud'a müracaat etmiş ve Huttal'dan vazgeçtiğini bildirmiş, Sü-

leyman Arslan b. Yusuf Han'la barışması için aracılık yapmasını istemiştir. Bu arada Muhammed b. Nasr Özkent'e sağlam bir biçimde yerleşmeyi başarmış (1036/1037), İbrahim b. Nasr da Ali Tegin'in oğullarının elinde bulunan Kiş, Soğd ve Buhara'yı zaptetmiştir. Böylece İlig Nasr'ın oğulları Maverâünnehir dahil devletin batı kısmının hakimi olmuşlardır. Ali Tegin'in oğulları da Yusuf Kadir Han'ın oğullarının yanına sığınmışlardır. Muhammed büyük kağan unvanını alarak kardeşi İbrahim ile kendilerini Yusuf Kadir Han kolundan ayırmış ve böylece 1042'den itibaren Doğu ve Batı olmak üzere iki Karahanlı devleti meydana gelmiştir.²⁶

Batı Hanlığı; Devlet merkezi önceleri *Özkent*, daha sonra *Semerkant* olmak üzere Hocend'e kadar Batı Fergana'yı ve Maverâünnehir'i ihtiva ediyordu. *Doğu Hanlığı* ise; *Balasagun* siyasî ve askerî, *Kaşgâr* dini ve kültürel merkez olmak üzere Talas, İsficâb, Şaş, Doğu Fergana, Yedisu, Yarkend, Hotan bölgelerini ihtiva ediyordu.

a-Batı Karahanlıları Devleti

Karahanlılar Devleti'nin ikiye ayrılmasından sonra merkez *Özkent* olmak üzere Batı'da **I. Muhammed b. Nasr**'ın bulunduğunu, asıl hakimiyetin ise onun adına Semerkant'ta Maverâünnehir'i idare eden **I. İbrahim b. Nasr (Tamgaç Buğra Karahan İbrahim)**'in (1046-1067) elinde bulunduğunu görüyoruz. Muhammed'in 1052'de ölümünden sonra ise, İbrahim devletin tek hakimi olmuştur. Bu sebeple uzun süre "*Büyük Tamgaç Han*" diye anılmıştır. Fakat o, *Özkent*'e gelmemiş, devleti Semerkant'tan idare etmiştir.

İbrahim, Karahanlı hükümdarlarının en meşhurlarından biridir. Para işlerini düzenlemiş, kendi adıyla anılan "*Tamgaç Dirhemleri*"ni bastırmıştır. Asayiş düzenli, halk müreffeh, adalet onun döneminde yaygındır. Semerkant çevresindeki bahçelerden, bir tek gülün bile, sahibinden habersiz koparılmasını yasaklamıştır. Yol kesici ve haydutlarla acımasız biçimde

26-R. Genç, hem **Karahanlı Devlet Teşkilâtı** (s. 51, 269, 270) ve hem de Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi'ndeki "**Karahanlı**" (s. 149) bölümünde bu tarihi 438/1046-1047 şeklinde veriyorsa da diğer iki çalışmasında ("**Karahanlılar Devleti ve Teşkilâtı**", Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, s. 285 ve **Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, 1997, s. 24) 1042 olarak belirtiyor. Ayr. bkz. O. Pritsak, **Karahanlılar**, s. 259; C. E. Bosworth, **İlek-Khans**, E.İ², s. 114; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991, s. 24.

mücadele etmiştir. Onun bu yolda başarı için pek çok yöntemi kullanmaktan geri durmadığı görülüyor. Öte yandan fiyatlarda istikrarı sağlamıştır. Nitekim et fiyatlarını yükseltmek isteyen kasaplarla mücadelesi enteresandır. Kendisi kahraman bir asker, vakur bir hükümdar ve aynı zamanda dindar bir kişi olarak bilinir. Kısaca söylemek gerekirse, **Yusuf Has Hâcib**'in meşhur eseri **Kutadgu Bilig**'de çizilen ideal hükümdar tipinin ta kendisidir. Onun tarafından kurulan medrese ve hastahane de döneminin öncü kuruluşlarındandır.

İbrahim Doğu Karahanlılarından Şaş, İlâk, Tünhas ve Fergana'nın bazı yerlerini almış, fakat hayatının son döneminde Selçukluların hızlı yükselişi ve topraklarına akınları ile karşılaşmıştır. Yerine oğlu **Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim**, kardeşi ile mücadele ederek geçmiştir. Onun zamanında (1068-1080), başlarında önce **Alparslan**'ın, müteakiben de **Melikşah**'ın bulunduğu Selçuklularla mücadeleler arttı. Babası gibi âdil bir hükümdar olarak şöhret kazanan Şemsü'l-Mülk, Karahanlı hükümdarları içerisinde imar faaliyetlerine en fazla önem veren kimse olarak bilinir. Harceng köyü yakınında 1078-1079'da Ribât-ı Melik'i ve Semerkant'tan Hocend'e giden yol üzerinde Ak-Kütel'de başka bir ribât yaptırdı. Kendisinin de burada medfun olduğu anlaşıyor. Onun önemli eserlerinden bir kısmı da Buhara'dadır. Burada yaptırdığı köşkler; bahçeler, havuzlar, korularla süslü idi. Ayrıca bir de hayvanat bahçesinin bulunduğu Şemsâbâd sitesi ile, 1068'de yaptırılan muhteşem mihraplı Buhara Ulu Camii de ona aittir.

Şemsü'l-Mülk'ten sonra Batı Karahanlıların başına kardeşi **Ebû Sucâ Hızır b. İbrahim** (aş. yk. 1080-1081) geçti. Onu oğlu **Ahmed** takip etti ise de (1081), bu sırada bazı huzursuzlukların çıktığı ve Melikşah'ın sırasıyla Buhara ve Semerkant'ı alarak Ahmed Han'ı esir ettiği, daha sonra da harekâtına devam ederek Batı Karahanlıları kendisine bağladığı gibi, Doğu'yu da hakimiyeti altına aldığını görüyoruz. Ahmed Han, bir müddet sonra, Selçuklulara tâbî olmak şartıyla, tahtına iade edildiyse de, ulemâ ile ihtilafa düşerek idam edildi (26 Haziran 1095). Bundan sonraki dönemde Batı Karahanlıların tamamı ile Selçukluların denetiminde kaldıklarını görüyoruz. Daha sonra ise Karluklarla takviyeli Karahıtaylara karşı Selçuklu-Karahanlı ordularının birlikte mücadele ettiklerine şahit oluyoruz. Semerkant'ın doğusunda Katvan bozkırındaki savaşta Karahıtaylar galip gelmiş, Maverâünnehir'i istilâ etmişlerdir. Böylece Batı Karahanlılar Karahıtayların idaresine girmiştir. Oldukça sıkıntılı geçen bu devreden sonra

tahta oturan bir kısım hükümdarları atlayarak **II. Mesud Han** (1160-1178) dönemi üzerinde kısaca durabiliriz. O ülkedeki karışıklıklara son vermiş, Karluklara karşı seferlerde bulunmuş, Oğuzlarla da mücadele etmiştir. Başta Buhara olmak üzere imar faaliyetlerinde bulunmuş, sanat ve ilim hamiliği ile tanınmıştır.

Batı Karahanlıların son hükümdarı **Osman Han** (1204-1212)'dir. Onun döneminde Hârizmşahlar Devleti büyük bir güç oluşturmuştu. Buhara'da bu sırada Osman Han'ın Karahıtaylar ve Hârizmşahlar arasında önce biri, sonra öteki ile anlaşarak devletini korumaya çalıştığı tespit edilir. Fakat Hârizmşah Muhammed'in müdahalesi ile Semerkant fethedilmiş ve Hârizmşahlara başkent olmuştur. Osman Han idam edilmiş ve Batı Karahanlılar Devleti son bulmuştur 1212.

b-Doğu Karahanlıları Devleti

Şerefü'd-Devle Ebû Şucâ lâkabını taşıyan **Süleyman Arslan Han b. Yusuf** (1031-1056), Doğu Karahanlıların ilk hükümdarıdır. Kaynakların belirttiğine göre Süleyman Arslan Han, âdil ve dindar bir hükümdardı. Âlimlerin dostu ve koruyucusu olarak tanınmıştı. Bu sebeple her taraftan ilim adamları onun yanına geliyor, lütuf ve ihsanına nail oluyorlardı. Onun zamanında gayri müslim Türklere karşı çetin savaşlar oldu. Devletin sınırları genişledi. 1043'te Bulgar ile Balasagun şehirleri arasında yaşayan 10.000 çadırdan oluşan büyük bir Türk topluluğu Müslüman oldu.

Doğu Karahanlıların bundan sonraki tarihleri aile içinde hanlık mücadeleleriyle geçer. Bunun sonucunda bir kısım topraklarını Batı Karahanlılara terk ederler. Tahtta sırasıyla ağabeyi Süleyman ile anlaşmazlığa düşen ve bunun sonucunda onu esir edip hapse attıran **Muhammed** (1057), on beş ay sonra oğlu **Hüseyin**, müteakiben bir başka oğlu **İbrahim b. Muhammed** (1057-1059) ve Yusuf Kadir Han'ın üçüncü oğlu **Tuğrul Karahan Mahmud** (1059-1075 ?)'u görüyoruz.

1075'te Doğu Karahanlıların tahtında Büyük Kağan olarak **Tavgaç Buğra Kara Hakân Ebû Ali Hasan**'ı buluyoruz. Onun zamanı da babası Süleyman Arslan Han'ınki gibi âlimler bakımından müsait bir ortam olarak bilinir. **Balasagunlu Yusuf Has Hâcib**, meşhur eseri **Kutadgu Bilig**'i 462/1069-1070 senesinde Kaşgâr'da yazarak ona ithaf etmiştir. Dönemin bir başka âlimi de **Ebu'l-Fütûh Abdülgâfir b. el-Hüseyin el-Almaî** (ö. 1093) olup, onun günümüze kadar ulaşmayan **Tarih-i Kaşgâr** adlı eseri de bu sırada kaleme alınmıştır. Hatta Kaşgâr'dan çok uzakta eserini yazmasına rağmen

men **Kaşğarlı Mahmud**'un **Divânu Lügati't-Türk**'ünün de aynı kültür muhitinin bir mahsulü olarak ortaya çıktığı muhakkaktır.²⁷ Fakat bu dönemde Melikşah Doğu Karahanlıları bir dönem için devletine bağlayacaktır.

Ebu'l-Hasan'a, oğullarından **Ahmed**'in halef olduğu anlaşıyor (496/1103). Onun müracaatı üzerine (1105) Halife Müstazhir-Billah (1094-1118) kendisine hil'at ile birlikte *Nûru'd-devle* lâkabını tevcih etti. Ahmed 1128'lerde Karahıtayları yenerek onların Batı'ya ilerlemelerine bir müddet mani oldu.

Ahmed'in oğlu ve halefi **II. İbrahim Han** (1128'den sonra-1158'den sonra), iç karışıklıklar dolayısıyla Karahıtaylardan yardım istedi. Bu isteği kabul eden Karahıtaylar, Balasagun'a geldiler ve bir daha da oradan çıkmadılar. Balasagun'u kendilerine başkent edinen Karahıtaylar, böylece Doğu Karahanlıları da kendilerine bağlamış oldular. Bilindiği üzere 1141'den itibaren bir süre için Batı Karahanlılar da Karahıtayların hakimiyetine girmişti.

II. İbrahim Han'dan sonra Doğu Karahanlılar tahtına bazı hanlar geçti ise de, iç karışıklıklar ve isyanlar şeklinde gelişen olaylar sonucu 607/1210-1211'de Doğu Karahanlılar devleti son bulmuştur.

c- Fergana Hanlığı

Karahanlı Devleti'nin 1042'de ikiye ayrılmasından sonra Fergana bir süre Batı Karahanlılarda kaldı. Daha sonra Doğu Karahanlılara geçen Fergana'da 1141'de Karahıtayların Maveraünnehir'i istilâ etmelerinden sonra, merkezi Özkent şehri olmak üzere bağımsız bir Karahanlı devleti daha kurulmuştur. Bunun hükümdarları genellikle "*Tuğrul Kara Hakân*" unvanını taşır.

Tarihini çok iyi bilmediğimiz bu devleti kuran sülalenin bir kısım hükümdarları da tanınmamaktadır. İlk hakânları Batı Karahanlı hakânı Hasan b. Ali'nin üçüncü oğlu **Hüseyin b. Hasan**'dı. Bu hanedân hakkında oldukça yetersiz olan bilgilerimiz, 1212'den sonra ise tamamıyla kesilmektedir.²⁸

27-A.g.e., s. 63; Aynı yazar, **Karahanlılar**, s. 161.

28-Karahanlıların siyasi tarihleri R. Genç'in iki çalışmasıyla (**Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s. 34-64; "**Karahanlılar**", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. VI, s. 135-163); O. Pritsak (İA., c. VI, s. 251-273) ve Erdoğan Merçil (A.g.e., s. 18-28)'in çalışmalarından faydalanılarak hazırlanmıştır.

2. Devlet Teşkilâtı

Bu devletin teşkilâtı dönemin hakimiyet anlayışından etkilenmiştir.²⁹ Bu hakimiyet anlayışı ise uzun bir zaman içinde gelişerek olgunlaşan Türk hakimiyet anlayışıdır. Buna göre hükümdarda Tanrı bağışı bazı vasıflar vardır. İdare etme hakkı, Türk hükümdarına Tanrı tarafından ilahi bir lütufl olarak bağışlanmıştır. Bu bakımdan o, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi gibidir. Bu anlayış, halifeyi yeryüzünde Allah'ın gölgesi olarak telâkkî eden ve Müslüman toplumlar arasında bilhassa Abbasîler döneminde gelişme gösteren anlayışa tamamen benzemektedir ve Türklerin İslâm dinini benimsemelerinde de bu anlayışın büyük tesiri olmuştur.

Karahanlı hakimiyet telâkkisini biz, **Yusuf Has Hâcib**'in ünlü eseri **Kutadgu Bilig**'de bulmaktayız. Buna göre, bu dönemde, Türk hükümdarının göğün altındaki bütün ülkelerin ve insanların tek hakimi olarak farz edilmesi inancı yaygın olarak yaşamaktadır. Yani yeryüzü bir bütündür ve insanlar tek bir kütleden ibarettir, hepsinin üzerinde tek bir hükümdarın bulunması ve Tanrı bağışına mazhar olmuş hükümdarın, dünyayı töreye göre idare etmesi gerekmektedir. Nitekim tarih içerisinde geniş ülkeleri fethetmek tarzında ortaya çıkan *Türk Cihan Hakimiyeti* anlayışının temel felsefesi de burada yatmaktadır. Bununla birlikte Türk hükümdarı asla insan üstü bir varlık olarak da görülmemiştir. Önce Tanrı'ya, sonra da *Töre/Törü* (Kanun) yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumludur ve sorumluluklarını yerine getirebildiği müddetçe hükümdar kalabilir.

Hükümdar:

Karahanlılarda hükümdarlık telâkkîsi, kaynağını Türk Tarihi'nin derinliklerinden alan esaslarla İslâm prensiplerinin mezcedilmesinden oluşuyordu. Barthold'un da belirttiği gibi Karahanlı hükümdarları İslâm dinine bütünüyle bağlı, müttakî Müslümanlardı. Hükümdarda; *cesaret ve kahramanlık, akıllılık ve bilgelik ile cömertlik, tok gözlülük, özü-sözü doğruluk, dürüstlük, sakinlik, metanetlilik, affedicilik* yani iyi tabiatlı olmakla, *sabırlılık, ihtiyatlılık, adalet, kanuna uyma, haya sahibi olmak, iz'ân, şeref, din-*

29-Bu bölüm için R.Genç'in esas olarak Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'ine dayanarak hazırladığı **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s. 66-342'den faydalanıldı. Aynı yazar Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi'ne yazdığı **Karahanlılar** adlı makalesinde de (c. VI, s. 163-179) konuyu özetlemiş bulunuyor. Ayr. bkz. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1980, s. 154 vd; O. Pritsak, **Karahanlılar**, s. 253 vd.

darlık, kötü huylardan sakınma ve yüksek ahlakî değerlerle diğer bir kısım niteliklere sahip olmak yani erdemlilik gibi vasıfların bulunması gerekiyordu. Hükümdar, kavim üzerinde “babalık velayeti”ni haiz olduğu için, halka bayramlarda, -Acemlerin “Hân-ı Yağma” dedikleri- umumî bir ziyafet yani şölen veriyor, yemekler yendikten sonra sofradaki bütün kap kacak yağma ediliyordu. Hükümdarın başlıca vazifeleri yani hakimiyet anlayışının hükümdara yüklediği görevler şunlardı:

a-Halkın refahını sağlamak. Hükümdarlık halk içindir ve devlet her şeyden önce idaresi altındakilerin karınlarını doyurmak ve sırtlarını giydirmekle mükelleftir.

b-Törü (Kanun)’yü düzenlemek, ülkenin dirlik ve düzenini sağlamak, adaleti temin etmek. **Kutadgu Bilig**’de bu husus şu şekilde açıklanıyor: “*Kanun koy, adaletle iş gör, hiçbir zaman zulmetme. Kötü teâmül kurma, iyi kanun koy. Böylece ömrün iyi geçer ve kut’un (devletin, talihin) kur bağlayarak yükselir. Ey kanun yapan, iyi kanun koy. Kötü kanun yapan kimse daha hayatta iken ölmüş demektir*”. Yusuf Has Hâcib’e göre kanun hükümdarlıktan daha üstündür. Nitekim o şöyle der: “*Beylik ve ululuk çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur. Ama, asıl mühim olan da kanunu eşit (tüz) tatbik etmek olmalıdır*”.

c-Muntazam bir savaş gücü bulundurmak ve fetihler yapmak. Tabiatıyla bu görev Karahanlıların İslâmiyet’i kabul etmeleriyle hakiki bir cihad prensibi haline gelmiştir. **Yusuf Has Hâcib**’in eserinde bu husus şu şekilde ifadesini bulmuştur: “*Ordu ile bu düşman kafirini ez. Silahını kâfire çevir. Kafir ile döğüşerek ölmek, ölüm değildir. Onların putlarını kır, yerine mescid yap, İslâmiyeti aç, şeriatı yay*”. Böylece seçkin bir şahsiyet olursun ve iyi bir nam kazanırsın.

d-Halk ile münasebetlerinin düzenlenmiş olması.

Yusuf Has Hâcib’e göre tebaanın hükümdar üzerinde üç temel hakkı bulunmaktadır:

-Paranın ayarını korumak.

-Âdil bir idare tesis etmek. Zorbalığa ve tahakküme meydan vermemek.

-Yolların emniyetini sağlamak. Bizim ancak başlıklar halinde gösterebildiğimiz bu hususlardan çıkan netice Karahanlılarda anlayışın: “*devletin halk için*” var olduğudur. Buna karşılık hükümdarın halk üzerinde bazı te-

mel hakları vardı ki, bunlar;

-Emre itaat.

-Vergileri vermek.

-Hükümdarın dostuna dost, düşmanına düşman olmak ve bunun gereğini yapmak.

Karahanlılar Devleti'nin başında kendisinin efsanevî destan kahramanı **Alp Er Tonga** (Afrâsiyâb)'nın soyundan geldiğine inanan bir aile bulunmuştur. Bu sebeple de aileye **Âl-i Afrâsiyâb** denilmiştir.

Karahanlı hükümdarları zaman içerisinde çeşitli lâkap ve unvanlar; *hutbe, sikke, payitaht, saray, otağ, taht, tâc, çetr, bayrak, tuğ, nevbet, hil'at (tırız)* gibi maddî ve manevî hakimiyet alametlerini kullanmışlardır. Ayrıca *Beg, Türkçe Tonga (Tona), İlig, Buğra, Arslan, Kara, Kadir, Kılıç, Tamgaç (Tavgaç, Tabgaç, Tafgaç), Han, Hakân ve Terken* gibi sıfat ve unvanlar almışlardır. Saray kadınları ve şehzadelerin de kendilerine mahsus unvanları vardır.

Karahanlılarda hükümdarın Saray merkezli hayatını, *resmî* ve *hususî* olarak ikiye ayırabiliriz. Hükümdarın resmî hayatı denildiğinde, onun *Saray*'da resmî işlerin görüldüğü yer olan *Kapu*'da devlet idaresiyle ilgili faaliyetlerinin kast edileceği açıktır. Bunlar da başta *vezir (yuğruş)* olmak üzere üst düzey yöneticilerle olan temaslarıdır. Bu görüşmeler tek veya gerektiğinde toplu halde de olabilir. Tabiatıyla bu sırada hükümdarlık sembollerinin kullanılması, *Hâciblerin* denetiminde *biruk (buyruk)* denilen teşrifatçılar yardımıyla, görüşme usul ve esaslarına uyulması gerekir. Bu konuda başta **Kutadgu Bilig** olmak üzere **Divânu Lügati't-Türk** ve Nizamî-i Aruzî-i Semerkandî'nin **Çehar Makale** adlı eserinde, yetersiz fakat dikkat çekici bilgiler bulmak mümkündür.

Karahanlı hükümdarları sarayda âlimleri de kabul ederlerdi ve anlaşıldığı kadarıyla onlar için esnek bir protokol sistemi uygulanırdı. Nitekim Kutadgu Bilig'de hükümdar Kün-Toğdı, sadece zâhit Odgurmuş'ı karşılar-ken yerinden kalkar, onunla el sıkışır, yanı başında yer vererek iltifat eder ve hürmet gösterirdi. Nizamî-i Aruzî, Sultan Mahmud'dan gelen bir mektup üzerine Buğra Han Harun'un, bütün Maverâünnehir ulemâsını topla-yıp onlarla müşavere ettiğini kaydetmektedir. Aynı şekilde İlig Han Nasr, Yusuf Kadir Han, onun oğlu Arslan Han, Tamgaç Buğra Han İbrahim, Şemsülmülk Nasr da âlim ve din adamlarına son derece hürmetkârdılar ve

onları sarayda kabul eder, ikramda bulunurlardı. Nihayet Yusuf Has Hâcib de, hükümdara devlet idaresi konusunda verdiği öğütler arasında, âlimlerle münasebeti ile ilgili olarak şunları kaydeder: “*Bunlar (âlimler) insanı devlete ve saâdete kavuştururlar. Onlara izzet ve ikramda bulun, ne derlerse yap. Şeriat yolunu tut. Hükümlerine itiraz etme ve önlerinde hümrle eğil. Ey hakîm hükümdar, onların hukukunu muhafaza ve yiyecek-içeceklerini temin et. Muhtaç duruma düşmesinler. Gönül huzuru ile öğretsinler. Bilgisizler de onlardan bilgi öğrensinler*”. Tabiatıyla hükümdarın saraydaki belli başlı kabulleri haricinde, kendisinin lüzum gördüğü farklı kişileri tek veya topluca kabul etmesi her zaman söz konusu olabilirdi. Ayrıca onun resmî hayatı saray dışında da devam ediyordu. Yolda at sırtında iken görüşmeler yapabilir, seferde otağında da sarayındakinin benzeri toplantılar düzenleyebilirdi.

Karahanlı hükümdarının, resmî hayatından her zaman çok da kesin çizgilerle ayrılamayan bir özel hayatı bulunduğu muhakkaksa da, bu konudaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Buna göre, özellikle Batı Karahanlılarda hükümdarların hususî sohbet toplantılarında şairler büyük rol oynuyorlardı. Nitekim Nizamî-i Aruzî, bilhassa Hızır Han zamanında itibar ve himaye görmüş çok sayıda şairden bahsetmektedir. **Amâk-ı Buharî** bu sırada *emîru’ş-şuarâ* idi. Hükümdarın meclislerinde çok saygı görüyordu ve servete gark olmuştu.

Türk idare anlayışına göre önemli bir görev olan halkın doyurulması da Karahanlı hükümdarlarının günlük hayatında önemli bir yer tutardı. Bunlar devlet ileri gelenleri için olduğu gibi, halk için de olabilirdi. Halka açık sofralar, bayramlar ve hanedân mensuplarının düğünleri yanında, hükümdarın ülke gezileri münasebetiyle de olabilirdi. Ziyafete katılanlara yemek haricinde hediyeler (*diş kirası*) verilmesi de söz konusuydu. Karahanlı hükümdarlarının kendi hizmetlerinde olanlara karşı cömert olmaları gerekiyordu. Hükümdarların zaman zaman ava ve ülke içi gezilere çıktıklarını, *çögen* (*çevgân*) oynadıklarını da eklememiz mümkündür.

Saray Teşkilâtı:

Karahanlılarda Saray (*Karşı*), hükümdar ve ailesinin oturduğu yer olduğu kadar, devletin idare edildiği bir merkez, aynı zamanda her çeşit memurun yetiştirildiği bir okul görünümündedir. Sarayda bulunan başlıca görevlileri ve bunların vazifelerini şöylece gösterebiliriz:

Ulu (Ulug) Hâcib: Saray teşkilâtında hükümdardan, bütün devlet teşkilâtında da vezirden sonra gelen en büyük görevli idi. Emrinde *Hâcib*-ler ve *biruk* (*buyruk*)'lar bulunurdu. Görevi:

-Hükümet ile halk arasındaki ilişkiyi sağlamak. Nitekim bu konudaki bir örnek, Kutadgu Bilig'in Ay-Toldı'sının hükümdarı görmesi dolayısıyla verilmiş bulunmaktadır.³⁰

-Mezâlim gününde bir maruzatı olanları huzura çıkarmak.

-Teşrifat ve protokol işlerini biruklar vasıtasıyla düzenlemek.

-Yabancı elçilerle ilgilenmek.

Kapucubaşı: *Kapug Başlar Er* veya *Kapug İl Başı* şeklinde adlandırılan, Ulu Hâcibden sonra Saray'ın iki numaralı görevlisidir. Kendisine yardım eden *hil* (takım) ve *koldaşları*yla birlikte şu hizmetleri yerine getiriyordu:

-Saray hizmetlilerini göreve almak.

-Saray hizmetlilerinin huzura takdimi, onlarla ilgili (tayin, terfi ve diğer şahsî) işlerle ilgilenmek.

-Saray hizmetlerinin düzenli olarak yürütülmesini temin.

-Saray içi ve dışında hükümdarın korunması.

Emîr-i Candâr: Kapucubaşının emrinde sarayın gece ve gündüz nöbet işlerini ve saray dışında hükümdarın korunmasını üstlenmiştir. Emrinde candârlar vardır.

Silahdâr: Kapucubaşının emrinde, Saray'ın silahhanesini, silah yapımını ve hükümdara ait silahların bakım ve muhafazasını yapardı.

Alemdâr (Alem Başlar Er): Kapucubaşının emrinde olup, savaş ve barış zamanında bayrak ve sancaklarla ilgili görevleri üstlenmiştir.

Aşçıbaşı (Aşbaşçı, Hânsâlâr): Kapucubaşının emrinde hükümdar sarayının yemekle ilgili işlerini üstlenmiştir.

Câmedâr: Kapucubaşının emrinde görev yapar, Saray terzihanesini idare ederek, hükümdar ve ailesinin giyeceklerini hazırlardı.

İdişçibaşı (İçkicibaşı): İdiş Türkçe'de kadeh, bardak ve benzeri şeyler için kullanılıp idişçibaşı, içkicibaşı anlamında kullanılırdı. Mevkii iti-

30-R. Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s. 201-203.

barıyla aşçıbaşından sonra olup, Saray'ın meşrubatının hazırlanma ve takdimi görevlerini üstlenmişti. Hazım, müshil ilaçlarıyla bazı macunları da o hazırlardı.

İlbaşı (Emir-i Ahûr, Seyisbaşı): Bu da kapucubaşının emrinde idi. Tabiatıyla gerek bu ve diğer görevliler belli bir grubun başında yer almakta, böylece Saray'da geniş bir görevliler kadrosu bulunmakta idi. Ayrıca da, yukarıda sayılan belli başlı görevliler haricinde *döşekçiler*, *tuğcular*, *kuşçular*, *doğancılar*, *kişçiler* (av ve kürk), *okçular* ve *yaycılar*, Saray'da isimlerinin belirttiği görevleri üstlenmiş bulunuyorlardı. Bunlara başka bazı görevlilerin ilavesi de ihtimal dahilindedir.

Merkez Teşkilâtı:

Karahanlı Devleti'nin merkezinde başta Hakân ve Öge, Bilge Öge, Kök Ayuk, Er Ögi gibi adlar taşıyıp haklarında fazla bilgimiz bulunmayan müşavirleri yer alır, bunlar yanında en önemli görevli olarak vezir bulunurdu.

Yuğruş (Vezir): Karahanlıların merkez teşkilâtı hakkındaki bilgilerimiz maalesef pek fazla değildir. Bununla birlikte, merkez teşkilâtının başında, hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürütmek üzere Türkçe unvanı *Yuğruş* olan bir vezirin bulunduğunu biliyoruz. Kutadgu Bilig'deki kayıtlara göre vezire, makamı ile mütenasip bir unvan ile *tuğ*, *davul*, *zırh*, *hil'at*, *süslü eyer takımı*, *at* ve şüphesiz *vezirlik mührü* verilirdi. Kaşgârî Mahmud ona siyah ipekten bir *çetr* de verildiğini yazıyor. Vezirin; ülkenin adalet dağıtan kanunlarla idaresini sağlamak, halkı huzur içinde yaşatmak, hazineyi zenginleştirmek, ülkeyi genişletmek, maiyetindekilerle samimi ilişkiler içinde bulunmak en önemli görevleri arasındadır. Tabiatıyla vezirin bu görevleri en iyi şartlarda üstlenebilecek özelliklere sahip olması gerekiyordu. Bu pozisyonu dolayısıyla en üst düzeydeki hükümet görevlisi olan vezirin emrinde, günümüzdeki kabinelere benzetebileceğimiz bir büyük Divân (Meclis-i Âlî) bulunurdu. Bu divânda görevli vezirlerin de ayrıca başkanlıklarını yaptıkları diğer alt divânlar bulunuyordu. Bunlar:

Ağıcı (Hazinedâr)'nın başkanlığındaki Divân, devletin gelir-gideriyle ilgilenirdi.

Tamgaçı (Mühürdâr)'nın başında bulunduğu Divân, hükümdarın ve idarenin her türlü yazışmalarını yürütürdü. Bu divânda *Bitigçi* ve *İlmga* unvanlı katipler görev yapardı.

Adalet işlerinin bir divâna bağlı olup olmadığı bilinmiyor. Fakat me-
zâlim mahkemeleri, kadılar ve ordu kadıları (Kadıasker, Kazasker) vasıta-
sıyla adalet hizmetlerinin yürütüldüğünü biliyoruz.

Ay Bitiği denilen Divân, askerlerin aylık ücret ve tahsisatlarını kayde-
der, asker yoklamaları, kayıt ve silinmelerle ilgilenir, Divân defterlerini iş-
lerdi.

Taşra Teşkilâtı:

Karahanlı Devleti, baştan itibaren, *tarihî Türk devlet idaresi gelene-
ğine* uygun olarak iki büyük kısma bölünmüştü. Bunlardan Doğu'da kalan
kısımın başında *Arslan Kara Hakân* unvanını taşıyan *Büyük Kağan* yer alır
ve bütün idarî selâhiyeti elinde bulundururdu. Batı kısmında ise Doğu'da-
ki Hakânın hükümranlığı altında aynı aileden *Buğra Kara Hakân* unvanı-
nı taşıyan bir han bulunur ve bölgeyi ona bağlı olarak idare ederdi. Ayrıca
her iki kısım eyalet ve vilayetlere ayrılır ve bunların başında da çoğu za-
man hanedâna mensup kimseler veya devlet idaresinde tecrübe kazanmış
valiler bulunurdu.³¹

Karahanlı ülkesinde adalet işlerini *kadılar* yürütür; malî konulara Ba-
tı Karahanlılarda *âmiller*, Doğu'da ise *ımgalar* bakardı. Ayrıca şehirlerde
halk tarafından seçilmiş *reisler* ve belediye hizmetlerini üstlenmiş *muhte-
sipler* bulunurdu. Şehirlerin emniyet ve asayiş buralardaki kale komutan-
ları ve emrindeki askerlere bırakılmıştı.

Şehirler ve kasabalar arasında *eşkinici* denilen atlı postacıların görev
yaptığı düzenli bir posta teşkilâtı vardı. Bu arada minare şeklinde yüksek
kulelerde ateş yakmak tarzında acil haberleşmenin ülke genelinde büyük
bir düzen içerisinde işlemiş olduğunu da belirtmek gerekir.

Karahanlı ülkesindeki en küçük yerleşim birimi olan köy ve obalarda,
resmî devlet görevlilerinin haricinde boy, oba ve oymak beyleri gibi vazifeli
kişiler de vardı. Önek vermek gerekirse *Kökyuk*, günümüz muhtarına
benzetilebilir. Kaynaklardan köylere içme suyu dağıtmakla vazifeli *tudun-
ların* da köylerin büyük ve tanınmış kişileri arasında bulunduklarını öğre-
niyoruz. Bu köy büyüklerine hizmet edenlere Kaşgârlı *Çoban* demektedir.

Karahanlılar döneminde gelişmiş bir ticaret hayatının varlığına da işa-

31-R.Genç, A.g.e., s. 269; Aynı yazar, Büyük İslam Tarihi (**Karahanlılar**), s. 175. O.
Pritsak'ın bu konudaki görüşü daha farklıdır. Bkz. A.g. mad., s. 252 vd.

ret etmemiz gerekecektir. Nitekim Moğollar devrinde Asya'nın her tarafında görülen ve Kubilay Kaan zamanında kâğıt paranın bütün kudretiyle ticarete sokulmasıyla gelişme gösteren ticarî birliklerin mensupları olan tüccarın, "Ortak" terimiyle ifade edildikleri ve bunlardan meydana gelmiş ticarî birliklerin, Uygurlardan Moğollara geçtiği gibi Karahanlılar zamanında da bulundukları çeşitli delillerle açıklanmaktadır.³² Kaşgârının eserinden, Uygurların Müslümanları "Çumak" diye isimlendirdiklerini öğreniyoruz. Bugüne kadar kaynağı tespit edilemeyen bu kelime, ahengine bakılırsa Türkçe'dir ve büyük bir ihtimalle diğer vilayetlerde olduğu gibi, Uygurların ülkesinde de ticaret işlerinin başlıca temsilcilerinin Müslümanlar olduklarına işaret etmektedir.³³

Askerî Teşkilât:

Türkler ordu-millet olma özelliğini bütün tarihleri boyunca korumuşlardır. Zaten eski Türk siyasî kuruluşlarının aslî karakterleri askerî oluşlarıdır. Bu durum Karahanlılar için de büyük ölçüde geçerlidir. Onlar Müslüman komşularıyla bir kısım silahlı ilişkiler içerisine girdikleri gibi, İslâmiyet'i gönülden benimsemiş olmalarının gereği ve sonucu olarak, gayri müslim Türklerle, inançlarını yaymak amacıyla savaşlar yapmışlardır. Onların çevrelerinde Budist Uygur Türkleri, İrtiş ırmağı boylarında "*Gele-
neksel Türk Dini*"ne mensup Kimak, Kıpçak, Yabaku Türkleri bulunuyordu. Karahanlılar bunlarla dinî hedefli savaşlar yapıyorlardı. Aynı şekilde onlar İli-Yama ırmakları arasında yaşayan gayri müslim Basmıl, Yabaku boylarıyla da çarpışmışlardı. Fakat bu aradaki öncelikli hedeflerini, Mani-
heist ve Budist Uygurlar oluşturuyordu. Nitekim bu durumun akisleri destan ve hikaye parçaları şeklinde Kaşgârlı Mahmud'un eserlerinde de bulunmaktadır.³⁴ Karahanlıların ordusu, Selçuklularda da olduğu gibi dört ana unsurdan oluşur.

32-Zeki V. Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1970, s. 125; W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975, s. 176-177.

33-W. Barthold, A.g.e., s. 124.

34- "*Seller gibi aktık; şehirler üstüne vardık; puthanelerini yıktık, üzerlerine pisle-
dik*". Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul, 1979, s. 242-
243; Ayr. bkz. W. Barthold, A.g.e., s. 120 v. d.; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**,
Ankara, 1977, s. 318; Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, İstanbul, 1976, s. 200; Ay-
nı yazar, "**Türk Destanlarına Genel Bir Bakış**", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
1954 (Ankara 1954), s. 190.

Saray Muhafızları: *Yatgaklar*, gece nöbetçileri; *turgaklar*, gündüz nöbetçileridir. Görevleri sarayı ve hükümdarı korumaktır. Bunlar duruma göre kapucubaşı ve subaşının komutasında bulunurlardı. Karahanlı saray muhafızları arasında hükümdarın şahsına bağlı gulâmlar da önemli bir yer tutmaktaydılar.

Bilindiği gibi Arapça bir isim olan ve erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız anlamlarına gelen *gulâm*, başta sarayda çeşitli hizmetler ve özellikle de koruma gücü, hassa ordusu askeri olarak Emevîlerle Abbasîlerde kullanıldığı gibi, Türk-İslâm devletlerinde de yoğun biçimde istihdam edilmiştir. Karahanlı saray ve askerî teşkilâtında da gulâmların yer aldığı görülmektedir. İlig Han Nasr'ın 500 okçu Türk gulâmından oluşan özel bir askerî birliği vardı. Yusuf Kadir Han'ın Gazneli Mahmud'a verdiği hediyeler arasında da Türk gulâmları bulunmaktaydı. Satın alma yoluyla temin edilen acemi gulâmlar, başta hükümdar sarayı olmak üzere, devlet ileri gelenlerinin kapılarında yetiştirilmekteydi. Böylece ordunun kaynaklarından biri olarak gulâmlar, Karahanlılardan itibaren başlamak üzere bölgede kurulan Türk-İslâm devletlerinde önemli yer tutmuştur. Nitekim hem Karahanlılar ve hem de Gazneliler, Selçuklular ve Hârizmşahların teşkilâtlarında hükümdar yanında vezir, hâcib, kapucubaşı gibi önemli görevlilerin de, değişik sayılarda gulâmları bulunduğunu bilmekteyiz.

Hassa Ordusu: Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu ordunun, hükümdarın şahsına bağlı ücretli askerlerden meydana geldiği anlaşıyor. Sayıları hakkında kesin bir rakam verilememekle birlikte 12.000 kişi oldukları tahmin ediliyor.

Hanedân mensupları, valiler ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri: Bu askerler, bu kişilerin idare merkezlerinde tıpkı hükümdarın kapukulu askerleri gibi idiler ve savaş vukuunda hepsi birleşerek asıl orduyu oluşturlardı.

Devlete bağlı Türk teşekküllerine mensup kuvvetler: Çiğil, Karluk, Uğrak ... v.b. lerinden teşekkül edip zaman zaman Karahanlı askerî kuvvetleri arasında yer tutan önemli sayıda birlikler.

Bu bölümde kendisinden geniş ölçüde yararlandığımız **R. Genç**'in araştırmaları sayesinde biz; Karahanlı ordusunun savaş düzeni, konaklama durumu, parola sistemi, akınları, birliklerin en küçükten en büyüğe kadar

bölümleri hakkında kıymetli bilgiler elde etmekteyiz. Fakat bunların üzerinde ayrı ayrı durmak bizim sınırlarımızı zorlayacağından bu kadarla bitirmek istiyoruz. Gerçekten Karahanlı ordusu teşkilât, silah ve savaş kabiliyeti bakımından mükemmel bir organizasyon olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ordu *ok, yay, mızrak, kılıç, balta, hançer, topuz, tolga, zırh, kal-kan* gibi silahlara sahipti ve bunları maharetle kullanabiliyordu.

3- Kültür ve Medeniyet

Tarihte ilk Türk-İslâm devletini kurmuş olan *İdil (Volga) Bulgarları*’ndan sonra, coğrafi muhit olarak Maverâünnehir ve Türkistan’da kurulan Türk-İslâm devletlerinin ilkini de Karahanlılar oluşturur. Bu devlet döneminde, artık uzunca bir süreden beri hız kazanmış olan, Türklerin İslâm’ı din olarak seçmeleri olgusu, büyük kitlelerin Müslüman olmasıyla Türk Tarihi’nde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu yeni devrenin en dikkat çekici vasfı ise şüphesiz Türklerin **İslâm Medeniyeti**’ne katkıya ve eski Türk uygarlığının **Türk-İslâm Medeniyeti** adı altında ilk ürünlerini ortaya koymaya başlamış bulunmasıdır. Böylece Karahanlılardan itibaren, bilhassa Göktürklerle başlayıp Uygurlar zamanında çok büyük bir gelişme gösteren Türk kültür ve medeniyeti ile İslâm kültür ve medeniyeti karışık kaynaşmış ve Türk-İslâm Medeniyeti adını verdiğimiz tarihî gelişimin temelleri atılmıştır. Bu sebeple, Karahanlılar döneminin *Millî Tarihimiz* içerisinde önemli bir yeri vardır.

Bilindiği gibi muharrik gücünü, İslâm’ın temel kaynaklarından alan İslâm medeniyeti, çok değişik ırkî unsurların katkılarıyla oluşmuş ve gelişmiştir. Bununla birlikte şüphesiz bu medeniyetin oluşum döneminde ve daha sonra uzunca bir süre Arapların önemli katkılarını unutmamak gerekir. Bağdat Abbâsi Hilâfeti’ne bağlı olan **Tahirî** (821-873) ve **Sâmânî** (819-1005) devletleri kurulduktan ve X. yüzyılda yeni İran Edebiyatı geliştikten sonra ise, Arap dil ve kültürünün yanında İran dili Farsça ve kültürü kendi yerini güçlü bir biçimde almıştır. Karahanlıların bir Türk-İslâm devleti olarak ortaya çıkmalarından sonra ise, bu medeniyete üçüncü bir unsur, Türk unsuru, inkârı mümkün olmayan ağırlığını koyacaktır. Daha sonra ilim ve medeniyette İslâm alemine büyük katkıları olacak, Abbasîlerin ilk dönemlerinden hemen sonra yavaşlayan, nihayet duran İslâm yayılmasına da kuvvetle omuz verecek olan Türklerin, İslâmiyet’i kabul edip

devletler kurması, şüphesiz hem İslâm dünyası ve hem de *millî tarihimiz* için son derece önemlidir. İşte gelecek asırlardaki bütün bu şanlı istikbalin ilk başlangıçlarını biz Karahanlılar döneminde bulmaktayız.

Karahanlı hükümdarları İslâmiyet'i samimi olarak kabul etmişlerdi. Dönemin İslâmî devlet anlayışının bir gereği olarak halifeler ve kendi adlarına hutbeler okutmuşlar, halifelerden hil'atler giymişler ve onlar tarafından tevcih edilen lâkapları kullanmışlardır. Aynı zamanda da Karahanlı hükümdarları, gazâ ve cihada önem vererek Budist Uygurlara ve öteki gayri müslimlere karşı İslâm'ı korumak ve yaymak için mücadeleler vermişler, bu yolda şehit olmuşlar ve gazi, mücahid gibi dinî yönü ağır basan sıfatları taşımaya hak kazanmışlardır.

Karahanlılar, sahip oldukları topraklarda çok sayıda cami, medrese, kervansaray, hastahane ... v.b. dinî sosyal müesseseler kurmuşlardır. Bu dönemde bir taraftan Kaşgâr ve Balasagun'da, diğer taraftan da Semerkant ve Buhara'da, bütün Maveratünnehir'de yüksek bir ilim ve kültür muhiti ortaya çıkmıştır. Bütün bu merkezlerde Türk kültürü, İslâmî prensipler içerisinde kaynaşarak gelişmiştir. Sonuçta da Türk-İslâm kültürünün ilk ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Burada Karahanlılar döneminin kültür hayatı açısından en önemli vasfının, Türklerin "*İslâm Medeniyeti Dairesine Giriş*" leri olduğunu tekrar vurgulayalım. Değişik dinî inanışlara sahip olmuş bulunan Türklerin İslâmiyet'i kabulleri, onların hayatlarında büyük ve derin bir inkılâp vücuda getirmiştir. Bu yeni mefkurenin tahakkuku için bir kısım kahramanlar ortaya çıktılar, çalıştılar. Bunlar arasında **Satuk Buğra Han** gibi "*hükümdarlar*", bir takım "*velîler*" ile birlikte **Ermanas** kabilinden "*kahramanlar*" vardır. İşte biz şimdi bunlar çevresinde gelişen olayları destanlaştıran ve dönemin ilk kültür ürünlerini oluşturan sözlü eserleri kısaca tanımaya çalışacağız.

Bilindiği üzere Türkler, İslâmiyet'i kabullerinden sonra daha önceki döneme ait, mesela **Oğuz Destanı** gibi en tanınmış bazı destanlarını bile İslâmî bir ruhla tekrar işlemişlerdir.³⁵ Bu arada yeni dinin kabulü ve yayılışı hadisesi ile bu çevrede gelişen savaşlar ve türlü olayları yeni ve İslâmî destan-

35-Oğuz Destanı'nın İslâm öncesi kısa özeti ve İslâm'ın kabulünden sonra aldığı yeni şekille ilgili olarak bkz. M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1980, s. 48-53; Ayr. bkz. Necla Pekolcay, **İslâmî Türk Edebiyatı**, İstanbul, 1996, s. 28-32.

lar haline koymuşlardır. Divânu Lügati't-Türk'te bu şekilde doğan destanlardan bazı parçaların bulunduğu malumdur. Fakat bu ilk İslâm dönemi ile ilgili daha yaygın destanlar da vardır. Bunlardan biri de **Satuk Buğra Han Destanı**'dır. Karahanlıların ilk müslüman hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'i kabulü, yayma çalışmaları, ailesi ve onun kerametlerinden bahseden destan, millî-dinî bir karakter arzeder. Elde bulunan ve oldukça da geç bir dönemde istinsah edilmiş nüshaları **Tezkire-i Satuk Buğra Han** adını taşır. Eser bu haliyle Türkçe mensur bir "*Menâkıb Mecmuası*"dır.³⁶

Kanaatimizce bu destanın bir özetini vermek yerinde olacaktır: "*H. Muhammed Burak tarafından göğ'e çıkarıldığı sırada orada peygamberler görür. Cebrael'e onlardan birinin hangi peygamber olduğunu sorar. Onun: "Bu peygamber değil, sizin ölümünüzden üç asır sonra, sizin dininizi Türkistan'da yayacak olan bir ruhtur" demesi üzerine, çok sevinir. Yere inince de, her gün bu kişi için dua eder. Sahabeler bu zatın ruhunu görmek isteyince de, yine duada bulunur. Bundan sonra karşılarında silahlı kırk atlı belirir. Selam vererek yaklaşan bu atlıların Satuk Buğra Han ve arkadaşlarının ruhları olduğunu anlarlar.*

Yıllar geçtikten sonra, Kaşgâr sultanının oğlu Buğra Han dünyaya gelir. Bu sırada yer deprenir, kaynaklar kaybolur, bahçe ve çayırklar çiçeklerle dolar. Bunun üzerine, Buğra Han'ın büyüyünce müslüman olacağını anlayan falcılar, onu öldürmek isterler. Annesi onu, müslüman olduğu zaman öldürmelerini söyleyerek, kurtarır.

Satuk on iki yaşına gelince, kırk arkadaşı ile beraber ava çıkar. Bir tavşanı koyalarken, arkadaşlarından uzaklaşır. Bunun üzerine, tavşan, ihtiyar bir adam şekline girerek, ona dinî nasihatler verir. Satuk tavşanın Hızır olduğunu anlar.

Satuk'un babası ölünce, annesi amcası ile evlenir. Bundan sonra Satuk bir gece amcasını Hak dinine davet eder ama o bunu kabul etmez. Onun inkârı üzerine, yer yarılır ve amcası içine gömülür. Bu hadiseden

36-Necle Pekolcay, **İslâmî Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1967, c. I, s. 15-19; F. Köprülü, A.g.e., s. 164-165; Nihat Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1971, c. I, s. 268-269. Bu eser üzerinde M. F. Grenard önemli bir çalışma yapmış bulunmaktadır (Journal Asiatique, Paris, 1900, s. XV). Bu makale O. Turan tarafından dilimize çevrilerek **Ülkü** dergisinde yayınlanmıştır (**Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih**, c. XIII, S. 74, s. 145-154; c. XIV, S. 79, s. 47-50; S. 80, s. 153-160; S. 82, s. 343-350; S. 83, s. 429-436).

sonra da, Satuk hükümdar olur. İslâmiyet'i Türk illerinde yayar. Muharebelerde ağzından çıkan ateşler kafirleri yakar; düşmana çevirdiği kılıcı kırk adım uzar. O kılıcın korkusu Satuk Buğra Han doksan altı yaşına geldiği zaman, Amuderyâ boylarına, güneyde Kışkezek'e, kuzeyde Karakum'a kadar uzanan saha içindeki halkı müslüman eder. Bir yıl Çin ile harbederk, İslâm dinini Turfan'a kadar yayar. Sonra, aldığı bir emirle Kaşgâr'a döner ve orada ölür, Artuç'ta da gömülür... ".³⁷

Karahanlılar dönemi İslâmî Türk edebiyatının sözlü mahsullerinden, üzerinde durulabilecek bir diğeri de **Manas Destanı**'dır. **Wilhelm Radloff**'un çalışmaları ile toplanan ve daha sonra başka rivayetleri de tespit edilen Manas Destanı, XI-XII. yüzyıllarda gelişerek meydana çıkmıştır. 400.000 mısradan ibarettir. Destan; Karahanlılar döneminde Subaşı olarak hizmet eden bir kahramanın, Manas'ın ve etrafındakilerin İslâmiyet namına, millet ve vatan uğruna kafirlerle yaptıkları mücadelelerden bahseder. Destanda Manas karşımıza bir İslâm mücahidi olarak çıkar. Manas Destanı'nda islâmî motifler ile eski Türk destan motiflerini, Türklerin eski gelenek ve göreneklerinden izleri bulmak mümkündür.³⁸ Destanda Müslüman kelimesinin karşılığı olarak *busurman* kelimesi 61 yerde, *musulman* ise bir yerde geçer. *Huda* (Kırgızca *Koday*) kelimesi destanda en çok kullanılan kelimelerdendir. Dinî kavram olarak *Alda* (Allah), *Kuday*, *Tenir* ve *Tenri* kelimeleri ise Huda kelimesi kadar olmasa da destanda sık kullanılmıştır. Manas Destanı'nda Kur'ân mukaddes bir kitap olarak bilinir ve adı sıkça geçer. Yine İslâmiyet'le ilgili olarak *helal-haram*, *namaz*, *abdest*, *kıyamet*, *selamlaşma*, *dua*, *ervâh* gibi birçok inanç, uygulama ve kavram destanda yer almıştır. Ayrıca yeri ve sırası geldikçe Hz. *Peygamber*, Hz. *Adem*, *Havva*, *Hızır*, diğer din ve tarikat büyükleri ile *Mekke*, *Medine* kelimeleri zikredilir. Destan kahramanları da, belirli ölçüler içerisinde de olsa, İslâm dininin gereklerini yerine getirirler.³⁹

37-Necle Pekolcay, A.g.e., s. 38-39.

38-F. Köprülü, A.g.e., 158-161; N. Pekolcay, A.g.e., c. I, s. 19-26; N. S. Banarlı, A.g.e., c. I, s. 269-273; Seyfettin Erşahin, **Kırgızlar ve İslâmiyet**, Ankara, 1999, s. 76-81. Destan'ın metni için bkz. Abdülkadir İnan, **Manas Destanı**, İstanbul, 1972; Fikret Türkmen-Âlimcan İneyet, **Manas Destanı**, Ankara, 1995.

39-Bkz. İsa Özkan, "**Manas Destanı'nda İslâmî Unsurlar**", Manas Destanı ve Et-kileri Uluslararası Bilgi Şöleni, Ankara, 1995, s. 193-200; Nevzat Özkan, "**Manas Destanı'nda Dinî Terimler ve Kavramlar**", Manas Destanı, Kayseri, 1995, s. 71-128.

Karahanlılar dönemi söz konusu edildiğinde, hatırlamamız gereken en önemli iki eser ise **Kutadgu Bilig** ve **Divânu Lügati't-Türk**'tür.

İslâmî Türk Edebiyatının da günümüze intikal etmiş en eski örneği olan Kutadgu Bilig, **Yusuf Has Hâcib** tarafından manzum olarak *Kaşgâr-Hakâniye* lehçesi ile yazılmıştır. Eser 462/1069-1070'de tamamlanarak Kaşgâr hükümdarı **Tavgaç Buğra Kara Hakân Ebû Ali Hasan b. Süleyman Arslan**'a sunulmuştur. 85 (Kafesoğlu 88) başlık altında 6654 beyitten müteşekkildir. Ayrıca esere sonradan ilave edilmiş biri nazım halinde (77 beyit), iki önsöz bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'in yazarı hakkında maalesef fazla bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. O, günümüzde yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, Tanrı dağlarından çıkarak çölde kaybolan Çu nehri havzasında bulunduğu kesin bir biçimde ortaya konan, çok eskiye varan geçmişe sahip bir Türk şehri ve Yusuf Has Hâcib'le birlikte hukukçu Cemâl Karşî ve Muhammed el-Balasagunî et-Türkî'nin de doğum yeri olup, VII-XIII. yüzyıllar arasında muhtelif Türk hakânlarına başkentlik etmiş önemli bir siyasî ve kültürel merkezde, Balasagun'da doğmuştur. Eserinden anlaşıldığına göre de iyi bir öğrenim görmüştür. Yusuf'un eserini takdim ettiği Ebû Ali Hasan, kendisini sarayın Has Hâcibliğine getirmişse de, onun Kutadgu Bilig'de verdiği bilgilerden daha önce bir Karahanlı sarayında bir müddet görev yapmış olduğunu anlamaktayız. Yusuf Has Hâcib, eserinde dört temsilî kişiyi konuşturmuştur. Bunlar aynı zamanda da dört unsuru kendi bünyelerinde canlandırmışlardır. Bu dört kişi:

Hükümdar (Kün-Toğdı): Doğru yol, adalet.

Vezir (Ay-Toldı): Saâdet, devlet.

Vezirin oğlu (Öğdülmiş): Akıl, mantık.

Vezirin zâhit kardeşi (Odgurmuş): Âkîbet.

Kutadgu Bilig; "*Kutlu olma bilgisi*" veya "*Hükümlerlik bilgisi*" veya "*Siyasî hakimiyet bilgisi, devlet olma, devletli olma bilgisi*" anlamlarına gelir. Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hâcib, devlet adamlarına öğütler vermek istemiş, ideal devlet idaresi sistemini göstermeyi hedeflemiştir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig bir *siyasetnâme* olarak değerlendirile-

bilir. Bugün biz Kutadgu Bilig sayesinde Karahanlı devlet teşkilâtı konusunda çok değerli bilgilere sahip bulunmaktayız. Nitekim o, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı** adlı bir çalışma yapmış olan **Reşat Genç**'in de en önemli kaynağını oluşturur.

Kutadgu Bilig'in bir özetini vermek, onu tanımak açısından yararlı olacaktır: Kitap, hemen bütün İslâmî eserlerde olduğu gibi, “Allah'a hamd ve senâ, Peygamber'e salât ve selâm, İslâm'ın ilk dört halifesi için övgüler, hükümdar övgüsü ve kitabın ona ithafı...” ile başlar. Asıl konunun özetini de şöylece vermek mümkündür:

“İyi kanun adamı bir hükümdar olan **Kün-Toğdı**, yurduna yararlı olmakla beraber yardımcısız yaşadığı için yönetim yükü omuzlarına çökmüştür. Hakânın ününü duyarak onun hizmetine can atan **Ay-Toldı** arzusuna kavuşma umudu ile, -bir süre- çırpındıktan sonra talihinin yaver gitmesi sayesinde amacına nâil olur. Vezirlik payesine kavuşur. Hükümdarına: doğruluğun, eşitliğin, ödül ve ceza üzerine kurulu adaletin önemini anlatır. Mutluluktan söz açar. Bazı erdemler üzerinde ısrarla durur. Günün birinde de hastalanır. Hekimler derdine çare bulamazlar. Nihayet hükümdarına bir vasiyetnâme yazarak ve oğlunu da ona emanet ederek hayata gözlerini kapar.

Ay-Toldı ölünce oğlu **Öğdülmiş**, hükümdar tarafından, vezirlik makamına yükseltilir. Aklın timsali olan Öğdülmiş de ülkeye ve devlete iyi hizmet eder. Özellikle hükümdarla çok önemli ve yararlı sohbetlerde bulunur. Hakân da, gerçekten akıllı yeni vezirinin görüşlerine uygun olarak yürüdüğü yolda daha da başarılı olur. Yurdunu kalkındırır. Ayrıca vezirine bir de yardımcı arar. Bunun üzerine vezir, Hakânına, zeki fakat dünyadan el-etek çekmiş görünen kardeşi **Odgurmuş**'ı salık verir. Ancak Odgurmuş, hükümdarın mektupla yaptığı ricalara, Öğdülmiş'in -karşılıklı konuşmalar-daki- niyazlarına rağmen hiçbir görev kabul etmek istemez. Çünkü o, âkıbeti, yani dünyanın sonunu, hayatın tükenişini temsil eylemekte ve dünya nimetleriyle onlara ilişkin zevkleri de boş bulmaktadır. Odgurmuş, sadece ve yalnızca Allah'a bağlıdır. Ve bu ona yetmektedir. Dünyaya karşı bir ihtiyacı da, bir güveni de mevcut değildir. Fakat davetler birbirini izleyince, üçüncü davetten sonra, Odgurmuş, şehre iner, saraya gider. Hakânla oldukça sert bir tartışmaya girdikten, dünyanın faniliğini ve kaçınılmaz ölümün er-geç yakamıza yapışacağını da hatırlattıktan sonra tekrar dağa döner.

Öğdülmiş ise hükümdara yeniden yurt yönetimi konusunda öğütlerde bulunur. İslâm inançlarına ve ahlak telâkkilerine pek uygun olan bu tavsiyeler Hakâmı pek memnun kılar. Fakat artık vezir de yorulmuş, ihtiyarlamıştır. İzin alarak Odgurmuş'un yanına, dağa giderse de kardeşi onun bu davranışını beğenmez. Bir vezirin işini ve hizmetlerini bırakıp dağa çekilmek isteyişini eleştirir. Bunun üzerine de Öğdülmiş tekrar evine ve sarayına döner.

Kutadgu Bilig'in son taraflarına doğru Öğdülmiş ile Odgurmuş bir kere daha buluşurlar. Odgurmuş hastalanmış ve gördüğü bir rüya onu, ölüme yaklaşmakta olduğu sezgisine vardırmıştır. Dostuna: "Doğruluktan ayrılmamağı, dünyayı unutmamağı ve ölümü düşünmeğı" öğütler. Hakâna gelerek durumu hikaye eden Öğdülmiş'e hükümdar kardeşini yalnız bırakmamağı tenbih ederse de artık vakit geçmiştir. Çünkü Odgurmuş'un evine uğrayan Öğdülmiş, onun ölüm haberi ile karşılaşır. Ağlamalar, yas tutmalardan sonra Odgurmuş'un mezarı da ziyaret edilir. Nihayet: "âlem yine o âlem, devran yine o devran" misali vezir ödevinin başında ve hükümdarının hizmetindedir. Her ikisi de hak ve adaletten ayrılmamağa dikkat ederek görevlerini yaparlar, yurtlarına yararlı olma yolunda çaba harcarlar, kendilerini işlerine verirler".⁴⁰

Kutadgu Bilig müellifi, İslâm'ı, onun imanını gönlüne iyice yerleştirmiş sadık bir mü'mindir. Fakat yerli ve millî değerleri de ihmal etmemiştir. Eser başarılı bir Türkçe ile yazılmış, yabancı kelimelere çok az yer verilmiştir (120 yabancı kelimedenden % 80'i Arapça, diğerleri Farsça'dır). Yeni girilen bir medeniyet dairesinde bir fikir ve kültür eserinin bu ölçüde Türkçe kelime ve deyimlerle yazılması Yusuf'un dönemi için az bir başarı değildir. Ayrıca da Kutadgu Bilig yazarı, eserini Türk halkı arasında yaygın edebî söyleyişler, halk deyimleri ve atasözleri ile besleyerek daha millî bir hale sokmuştur. Meseller, manilerle süslemiştir. Eserin şiir tarzında olduğunu görüyoruz. Fakat buna bakarak Yusuf'u büyük bir şair olarak kabul etmek doğru değildir. Şüphesiz o, şairliğinden önce büyük bir mütefekkidir ve o oranda kuvvetli bir yazardır. Eseri, büyük ölçüde, dinî, ah-lâkî, hukukî, sosyal, siyasî ve pedagojik problemler üzerinde düşünen, yeri geldikçe de aynı konularda hikmetler sıralayan didaktik bir kitaptır.

40-Abdülkadir Karahan, **Türk Kültürü ve Edebiyatı**, İstanbul, 1988, s. 23-24; Krş. N. Pekolcay, A.g.e., s. 46-47.

Kutadgu Bilig, İslâmî Türk Edebiyatı'nın ilk örneklerinden birisi olması dolayısıyla, ondaki eski Türk kültürü izleri ile İslâm'ın, Kur'ân ve Hadis gibi iki önemli kaynağından intikal etmiş esaslarının, uyumlu bir biçimde kaynaştırılmış olduğu görülür. Eserin bu durumuyla, yani Kur'ân ve Hadis'ten geniş ölçüde faydalandığı hususuyla ilgili olarak, uzun süre araştırmacılar herhangi bir görüş ileri sürmediler. Bu mevzuya ilk defa dikkati çeken **A. Dilaçar**'dır. Daha sonra **Halil Ersoylu**, **Osman Cilacı**, **Mehmet Kara** bu konu üzerinde durdular. Kutadgu Bilig, klâsik İslâmî eserlerde olduğu gibi Cenâb-ı Hakk'a, Hz. Peygamber'e, Hulefâ-i Râşidîn'e hitâben yazılmış parçalardan sonra Buğra Han'a hitapta bulunur. Onda Kur'ân ve Hadis'ten ne ölçüde etkilenme bulunduğu konusunda son zamanlarda değerli bir araştırma neşretmiş bulunan **Cemal Sofuoğlu**'na göre; Kutadgu Bilig incelendiğinde, onun kaynaklarını büyük ölçüde Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin teşkil ettiği görülür. Şüphesiz çok değişik açılardan incelenebilecek olan bu eser sağlam bir İslâmî kültürün ürünüdür. Bir örnek olmak üzere onun;

Bayat atı birle sözüg başladım

Törütgen igidgen idem. Yani;

“Tanrı adıyla başladım; O, yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbimdir.” beytini gösterebiliriz. Nitekim aradan yüzyıllar geçtikten sonra bir başka Türk-İslâm müellifi **Süleyman Çelebi**, meşhur **Mevlid**'inde;

Allah adın zikredelim evvelâ,

Vacib oldur cümle işte her kula. demek suretiyle: “*Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla başlamayan her önemli iş, bereketsiz ve neticesiz kalmaya mahkumdur.*” hadisinin gereğini yerine getirmiştir. Bu konudaki diğer iki örnek de, Yusuf Has Hâcib'in;

Negü tir eşitgil kişi edgüsü

Yorıp tın tokıglı ahır ölgisi

Dinle, insanların iyisi ne der: Yürüyen ve nefes alanların hepsi sonun-

da ölecektir. Bu beyit “*Her nefis ölümü tadacaktır.*” Âl-i İmrân suresinin 185. âyetinden mülhemdir.

Bu yanglıg bolur bu kişi edgüsi
Kişi edgüsi ol budun yüdgüsi

İnsanların iyisi böyle olur; halkın yükünü hafifleten kimse insanların iyisidir. Bu beyit, “*İnsanların en hayırlısı, insanlara en faydalı olanıdır.*” hadisinden mülhemdir.⁴¹

Kutadgu Bilig bütün Türk dünyası ve Yakın-Doğu’da tanınmıştır. Onun bu derece muvaffak olmuş olması, seviyesinin yüksekliği, bize ulaşmayan benzer eserlerin de bulunabileceğini kuvvetle düşündürmektedir.

Kutadgu Bilig, ilim alemince tanındığı 1825’ten itibaren yerli ve yabancılar tarafından çok sayıda araştırmaya konu teşkil etmiştir.⁴² Yerli, yabancı birçok dilci, tarihçi, hukukçu ve edebiyatçı bu kitaptan bahsetmiş ve onu kendi ihtisas sahasıyla, bilgisi ölçüsünde değerlendirmeye çalışmıştır. Biz burada bunlardan ülkemizde yapılan en önemli çalışmaları analım: Eser tespit edilen üç yazma nüshası (Viyana (Herat), Kahire, Fergana) göz önünde bulundurularak **Reşit Rahmeti Arat** tarafından 1947’de metin (**Kutadgu Bilig I**, İstanbul, 1947), daha sonra da tercüme (**Kutadgu Bilig II**, Ankara, 1959) olarak neşredilmiştir. Aynı yazarın hazırladığı indeks (**Kutadgu Bilig III**, İstanbul, 1979) de yayınlanmıştır. **Halil İnalıcık**, **Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri** adlı makalesinde,⁴³ **İbrahim Kafesoğlu**, **Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle**

41-Diğer örnekler ve geniş bilgi için bkz. Cemal Sofuoğlu, **Kur’an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig’deki İzleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. V (İzmir 1989), s. 127-180; Ayr. bkz. A. Dilaçar, **Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara, 1988; Halil Ersoylu, **Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar**, TDA., S. 15 (Ankara, Aralık 1981), s. 17-41; Osman Cilacı, **Kutadgu Bilig’de Sosyal ve Dinî Motifler**, MK., S. 58 (Ankara Eylül 1987), s. 10-19; Mehmet Kara, **Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig**, Ankara, 1990; Aynı yazar, **Kutadgu Bilig’de Kur’ân ve Hadisin Tesiri**, TDA., S. 72 (İstanbul Haziran 1991), s. 49-85.

42-Kutadgu Bilig konusunda yapılan çalışmalar, R.Rahmeti Arat’ın önsözünde bulunmaktadır. Ayr. bkz. N. Pekolcay, A.g.e., c. I, s. 47-48; İbrahim Kafesoğlu, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul 1980, s. 5-11.

43-Reşid Rahmeti Arat için, Ankara, 1966, s. 259-271.

Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri adlı çalışmasında,⁴⁴ **Mahmut Arslan, Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı**⁴⁵ adlı araştırmalarında eseri değişik yönleriyle ele alarak değerlendirmişlerdir.⁴⁶

Kaşğârlı Mahmud'un eseri **Divânu Lügati't-Türk** ise 466/1074'te tamamlanmış, 470/1077'de bu sırada Selçukluların korumasında bulunan Bağdat'ta Abbasî Halifesi **Muktedî-Billah** (1075-1094)'a takdim edilmiştir. Abbasî halifesine sunulmuş olmakla birlikte Doğu Karahanlı kültür dairesine ait bir eserdir.

Divânu Lügati't-Türk'ün yazarı hakkında bildiklerimiz oldukça sınırlıdır. **Kâtip Çelebi**'nin **Keşfü'z-Zunûn**'daki kaydına göre tam adı **Mahmud b. Hüseyin b. Muhammed**'dir. Babası Barsganlıdır. Onun Karahanlı hükümdar ailesi ile ilişkisinden bahsedilir. Bütün bu eksik bilgilerimize rağmen kesin olan bir şey varsa, o da çok iyi öğrenim görmüş, kendisini kusursuz yetiştirmiş olduğudur. O ne pahasına olursa olsun Araplara Türk dilini öğretmek, Türk dilini küçümseyenlere karşı da, onun Arapça'dan hiç de geri kalmayacak zenginlikte olduğunu göstermek istiyordu. Bu nedenle bize kadar ulaşmayan Arapça bir Türk dili grameri **Kitabu Cevâhiri'n-Nahv fî Lugati't-Türk**'ünü yazdığı gibi Divân'ını da bizzat İslâm dünyasının en büyüğüne takdim etti. Divân'ındaki metot ve zenginlik, ele aldığı konuların, kendisinden asırlarca sonra gelen âlimlerin konusu olması, onun büyüklüğünün kanıtıdır. Bu sırada Türkler, bir yandan yeni katıldıkları İslâm imanını gönüllerine iyice yerleştirirken, öte yandan da Kaşğârlı'nın çalışması sayesinde, kaybolma tehlikesi geçiren Türk kültür ve varlığını koruyorlardı. Zaten ancak Kaşğârlı sayesinde ki, bugün biz XI. yüzyıl Orta Asya'sının Karahanlılar sahasına ait Türk kültürünün gelişme ve merhaleleri hakkında, taslak halinde de olsa, bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Divânu Lügati't-Türk, isminden de anlaşılacağı üzere, Türk lügatlerinin bir nevi Divânı olup, Türk şive ve ağız malzemesini içine alacak bir sözlük olarak düşünülmüştür. Fakat sonuçta eser, Türk dili ve kültürü için tam manasıyla bir hazine hüviyetini kazanmıştır. Zira eserde Türk dünya-

44-TED., S. I (İstanbul 1970), s. 1-38. Bu çalışma daha sonra Kültür Bakanlığı yayınları arasında da çıkmıştır (İstanbul, 1980).

45-İstanbul, 1987.

46-N.Pekolcay, A.g.e., c. I, s. 41-48; F. Köprülü, A.g.e., s. 165-173; Vasfi Mahir Kocatürk, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, c. I, s. 230-240; A. Caferoğlu, **"Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı"**, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976, s. 405-413.

sının kültürü, dili, etnik yapısı, folklorü ve sair malzemesi eksiksiz yer almıştır. Müellif kelimelerin izahı sırasında Türk atasözlerinden,⁴⁷ halk edebiyatından örnekler almıştır. Bunlar arasında dört uzun mersiye, destan parçaları hikmet ve vecizeler, Pendnâme ve Bahariyeler v.s. parçalar mevcuttur. Bu arada **Çuçu** adlı bir Türk şairinden de bahsedilir. Böylece Divânı Lügati't-Türk, Türk dünyasının tarihî coğrafyası, günlük hayatı, iktisâdî vaziyeti; kültürü, dili, etnik yapısı, folklorünü eksiksiz aksettiren mükemmel bir ansiklopedi olmuştur. Eserin muhtevası ile ilgili bilgilere burada son vermeden önce, onun Türklerle meskun sahalarla, bunların uzak-tan-yakından ilişki içinde bulundukları millet ve memleketleri tespit eden renkli bir *Türk cihan haritasını* da içerdiğini belirtelim.

Divânı Lügati't-Türk, Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapça'dan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçe'yi öğretmek için kaleme alındığından Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük şeklinde tertip edilmiştir. Eserin yalnızca madde başları Türkçe, açıklamaları ihtiva eden kısımlar ise Arapça'dır. Madde başı olarak alınan kelime sayısı 8.000 civarındadır.

Kaşgârlı Mahmud, kendisinden bahsederken, "*Türklerin en fasih konuşanlarından, en açık anlayanlarından ve nesepçe en ileri olanlarından*"⁴⁸ biri der. Ayrıca da o, eserinin malzeme toplama merhalesi için; "*Türklerin hemen tekmil illerini, obalarını ve bozkırlarını inceden inceye gezerek, dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini ve kafiyelerini tamamen zihnime nakşettim. Bu hususta o kadar muvaffak oldum ki, her taifenin şivesi bence en mükemmel bir surette elde edilmiş oldu*"⁴⁹ der. Aslında daha başka Türk boyları ve merkezlerinden de derleme yapmış olduğunu biz eserinin incelenmesinden kolayca anlıyoruz.

Kaşgârlı'nın kitabının başlangıcında bazı hadiseler de yer verilir. Onun Buharalı iki hadisçiden işittiğini kaydettiği bir hadiste Hz. Peygamber; "*Türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun saltanatı vardır*" buyurur. Kaşgârlı bu hadisın mevzû olduğunu iddia edenlere karşı da "*Bu hadis*

47-Çeşitli yönleriyle incelenmiş olan **Divân**'daki atasözleriyle ilgili olarak bkz. Samim Sakaoğlu, "**Divânı Lügati't-Türk'teki Bazı Atasözleri Üzerine**", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997, s. 261-267.

48-**Divân**, esas metin, c. I, s. 2; Besim Atalay, **Tercüme**, c. I, s. 4.

49-**Divân**, c. I, s. 3; B. Atalay, A.g.e., c. I, s. 4.

eğer sahih ise, Türkçenin öğrenilmesi vacip olur; şayet düzme ise, Türkçenin öğrenilmesini akıl ve izan icap ettirir"der.

Divânu Lügati't-Türk, XIV. yüzyıldan beri az çok bilinmekte idiye de, tanınması son dönemde olmuştur. Önce Birinci Cihan Harbi yıllarında büyük kitap meraklısı ve bilgin **Ali Emirî Efendi** tarafından *Sahaflarda* bulunarak 30 altına satın alınmıştır. Bu nüsha kitabın günümüzde bilinen tek yazmasıdır. Bundan sonra eser üzerinde yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacı çalışmıştır. **Kilisli Rifat (Bilge)** tarafından üç cilt halinde ilk neşir (Matbaa-i Âmire, 1333-35/1915-17) yapılmıştır. Daha sonra M. F. Köprülü, Z. V. Togan, Necip Âsım, Ahmet Caferoğlu gibi yerli, Batı'da ise Alman, Rus, Macar ve Fransız bilim adamlarından bazıları bu kitap üzerinde çalışmalarda bulunmuşlardır. Bunlar içerisinde C. Brockellman'ın özel bir yeri vardır. O, Divân'daki bütün kelimeleri alfabe sırasına koyarak izah etmiştir. **Besim Atalay** tarafından tercümesi yapılmış, TDK. Kilisli Rifat neşrine uygun olarak üç cilt halinde 1939-1941'de neşretmiştir. 1943'te Divân'ın bir indeksi **Divânu Lügati't-Türk Dizini-İndeks** adı altında yayınlanmıştır. Eserdeki kelimeler Arap harflerine göre Dehri Dilçin tarafından bir indeks içerisinde toplanmış ve yine TDK. tarafından **"Arap Alfabesine Göre Divânu Lügati't-Türk Dizini"** adıyla 1957'de yayınlanmıştır. Bunlar haricinde de eser üzerinde yerli yabancı çok sayıda araştırmacı çalışmış, yayınlar yapmışlardır.⁵⁰

Yine bu dönem müelliflerinden **Ebu'l-Fütûh Abdülgâfir b. Hüseyin el-Almaî** (ö. 1096)'nin, günümüze ulaşmayan **Tarih-i Kaşgâr** adlı eserini hatırlamak gerekir. Batı Karahanlılardan Tamgaç Buğra Karahan İbrahim (1046-1067) adına **Mecdüddin Muhammed** tarafından yazılmış olan **Tarih-i Mülûkü'l-Hâniyye** (Karahanlılar Tarihi) ile **Ebû Nasr Ahmedü'l-Buharî**'nin telifi olan **Tarihu'l-Kısas** (Karahanlılar Tarihi) zamanımıza kadar ulaşamayan eserler arasındadır. Yine Batı Karahanlılardan II.

50-Kaşgârlı ve eseri Divânu Lügati't-Türk için bkz. Ahmet Caferoğlu, **Kaşgârlı Mahmud**, Ankara, 1985; F. Köprülü, **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar**, İstanbul, 1934, s. 78 vd.; N. Pekolcay, A.g.e., c. I, s. 48-51; A. Caferoğlu, A.g.mak., s. 406-407; Vasfi M. Kocatürk, A.g.e., c. I, s. 250-257. Reşat Genç, **Kaşgârlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, 1997, s. 1-17; Ali Osman Coşkun, **Kaşgârlı Mahmud ve Mültecilik Meselesi**, MK., c. III, S. 35 (Ankara Ağustos 1982), s. 50-51; Omel-yan Pritsak, **Mahmud Kaşgarî Kimdir?**, TM., c. X (İstanbul 1953), s. 243-245; Mustafa S. Kalaçin, **Divânu Lügati't-Türk**, DİA., c. IX, s. 446-449.

Mesud adına da **Agrâzu's-Siyâse fî İlmi'r-Riyâse** adlı bir siyaset-ahlak kitabının yazılmış olduğu bilinmektedir.

Karahanlılar, diğer bir deyimle geçici İlhanlılar devrinde, meydana getirilen bazı dinî-edebî eserleri de burada zikrederim. **Edib Ahmed**'in **Atebetü'l-Hakâyık**, **Ahmed Yesevî**'nin **Divân-ı Hikmet**, **Rabguzî**'nin **Kıyasu'l-Enbiyâ** isimli eserleri.

Atebetü'l-Hakâyık (Hakikatlerin eşiği) yazarının tam adı **Edib Ahmed b. Mahmud Yüknêkî**'dir. Eserinin tam olarak yazılış tarihi bilinmemekle birlikte, "*Kaşgârî tîl*" yani Karahanlı Türkçesi'yle XII. yüzyılda yazıldığı kabul edilmektedir. Konu ve edebî çeşit itibarıyla Kutadgu Bilig'in bir devamı olan Atebetü'l-Hakâyık, dil bakımından bazı farklılıklar gösterir. Çeşitli kaynakların bildirdiğine göre Edip Ahmed, Arapça ve Farsça biliyordu, Tefsir ve Hadis gibi İslâmî ilimleri tahsil etmişti. O takva sahibi, âlim, fâzıl bir şairdi, anadan doğma kör ve bu durumda olanlarda sıklıkla görüldüğü üzere çok zeki idi. Doğum yeri ise günümüzde mevkiini tam olarak tespit edemediğimiz **Yüknêk**'tir. Eser Türk-İslâm kültürü sahasında ferdî ahlak hakkında tamamiyle dinî bir görüşe göre yazılmış, Türkçe ve manzum bir "*nasihat-nâme*"dir. Atebetü'l-Hakâyık 14 bölüm halinde, 484 mısra yani 242 beyittir. Eserin bölüm başlıkları şöyledir:

1- Tanrı'nın Medhi Hakkında. 2- Pegamberin Medhi Hakkında. 3- Dört Sahâbenin Medhi Hakkında. 4- Büyük Emir Muhammed Dâd İspehsalar Beg'in Medhi Hakkında (Eser buna sunuldu). 5- Kitabın Yazılması Hakkında. 6- Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında. 7- Dilin Muhafazası Hakkında. 8- Dünyanın Dönekliği Hakkında. 9- Cömertliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında. 10- Tevazu ve Kibir Hakkında. 11- Harislik Hakkında. 12- Kerem, Hilm ve Diğer İyi Huylar Hakkında. 13- İçinde Bulunulan Devrin Bozukluğu Hakkında. 14- Kitap Sahibinin Özürlü Hakkında.

Atebetü'l-Hakâyık'da ele alınan konuların işlenmesinde tabîî olarak ayet ve hadislerden faydalanılmıştır. Böylelikle Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin Türkçe'ye çevrilmesinde de önemli bir adım atılmıştır. Yazar ayet ve hadislerle atıflarda bulunurken, kelâm-ı kibarlara da yer vermiştir. Böylece "*Atebetü'l-Hakâyık, Türk-İslâm kültürünün çevresi ve çerçevesi içerisinde kişilerin eğitimi ve toplumun düzeni için konulmuş bulunan esasları Türk dili ile ve manzum biçimde telkin ve tavsiye eden bir vaaz ve ahlak*

risalesi mahiyetini” almıştır. Bu haliyle de kendinden sonra gelecek sûfi-yâne ahlakî eserlerin bir başlangıcı, habercisi pozisyonunu kazanmıştır. Gerçekten de Edib Ahmed eserini, Türk-İslâm muhitindeki fertlerin ahla-kî ve dinî terbiyelerini hedef alarak yazmış ve bu sahada öncü olmuştur.⁵¹

“Kaşgâr Hakânları zamanında devletin resmî dili Türkçe olduğu gibi “*Yarlıg-Ferman*”larda, defterlerde kullanılan yazı da -Arap yazısı bilin-mekte olmasına rağmen- *Uygur yazısı* idi”.⁵² Bu dönemde Karahanlı ülke-sinde, gelişmiş bir fikrî hayat mevcuttu. Bu arada çok sayıda Türkçe ese-rin yazılmış olduğunu tahmin etmek hatalı olmasa gerektir. Ayrıca bu dev-rede Türkler arasında İslâmî ilimlerin de önemli bir gelişme gösterdiği muhakkaktır. Fakat çeşitli istilâlar, harpler ve diğer sebepler dolayısıyla günümüze çok az sayıda eser ulaşabilmiştir. Bununla birlikte bilinen bir gerçek var ki, o da bu sırada Buhara ve Semerkant gibi şehirlerde ünlü medreselerin bulunduğu ve buralarda öğrenimlerini sürdüren binlerce öğ-rencinin var olduğudur. Nitekim bu kültürel gelişmenin bir sonucu olarak, mühim bir ilerleme kaydeden İslâmî ilimler sahasında, bölgede Türkler arasında çok sayıda müfessir, muhaddis, lisan ve edebiyat mütehasşısı yetişmiştir. **Sem’ânî**’nin **Kitabu’l-Ensâb**’ı ile özellikle **Cemal Karşî** (ö. 1303’ten sonra)’nin Karahanlılar devrinde Doğu Türkistan’da İslâmî ve edebî ilimlerdeki gelişmenin bir delili olan **Mülhekâtü’s-Surah** adlı ese-ri bize bu konuda yeterli bilgi ve kanaat vermektedir. Yapılacak teksîfî araştırmalar, daha kesin görüşler ortaya koyma imkânı sağlayabileceği gi-bi, ilk dönemden itibaren Türklerin İslâm medeniyetine olan katkılarını da daha iyi ortaya çıkaracaktır. Nitekim **Yusuf Ziya Kavakçı**’nın çalışması sayesinde biz, XI ve XII. yüzyıllarda Karahanlılar sahasında 300’e varan

51-Edip Ahmed’in eseri Necip Âsım (Yazıksız) tarafından bulunarak ilim alemine ilk defa 1906’da tanıtılmış, daha sonra 1334 (1918)’de faksimile, metin, tercüme ve açık-lamalarla yayınlanmıştır. İlerleyen araştırmalar neticesinde başka bazı nüshaları da ortaya çıkarılmış, yerli ve yabancı çok sayıda araştırmacı eser üzerinde çalışmışlardır. Fakat onunla ilgili en önemli çalışmayı R. R. Arat yapmıştır. O, etraflı bir girişi de ihtiva eden, eldeki bütün yazmaları içeren tenkitli bir basım, bugünkü dile tercüme, faksimilelerini vermiş, ayrıca önemli not ve açıklamaları gerçekleştirmiştir (**Edib Ahmed b. Mahmud Yüknêkî, Atebetü’l-Hakayık**, Nşr. R. R. Arat, İstanbul, 1951); Ayr. bkz. F. Köprülü, A.g.e., s. 173-178; N. Pekolcay, A.g.e., c., I, s. 51 vd.; A. Caferoğlu, A.g.mak., s. 408.

52-F. Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, s. 155; Krş. Zeki V. Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, s. 81.

İslâm hukukçusunun yetiştiğini ve bunların 350'den fazla eser bıraktıklarını kesin olarak öğrenebilmekteyiz.⁵⁴

Burada yeri gelmişken Türkçe'nin bu eski devresinden müellifi ve ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinemeyen fakat XI ve XII. yüzyıl Karahanlılar muhitinin mahsulü olduğu düşünülen *Türkçe Kur'an* tercümesinin varlığını da hatırlayalım.⁵⁴

Türklerin manevî hayatı üzerinde uzun dönemler, kalıcı etkiler bırakmış olan *Yesevîlik* tarikatının kurucusu **Ahmed Yesevî** de Karahanlıların hakimiyeti altındaki şehir ve bölgelerde yaşamıştır. *Pîr-i Türkistan* lâkabıyla da anılan Hoca Ahmed Yesevî, Batı Türkistan'da Çimkent şehrinin doğusunda bulunan ve Tarım ırmağına dökülen Şâhyâr nehrinin küçük bir kolu olan Karasu üzerindeki **Sayram** (buraya İsficâb, İspicâb veya Akşehir de denilmektedir)'da doğdu. Bazı araştırmacılar doğum tarihini 1093 olarak göstermekte iseler de, bu konuda kesinlik bulunmamakta, genel olarak XI. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş olduğu kabul edilmektedir.

Hoca Ahmed Yesevî'nin babası, Hz. Ali soyundan geldiği kabul edilen, Sayram'ın tanınmış şahsiyetlerinden, keramet ve menkıbeleriyle bilinen Şeyh İbrahim'dir. Annesi ise Şeyh İbrahim'in halifelerinden Musa Şeyh'in kızı Ayşe Hatun'dur. Ahmed Yesevî'nin Gevher Şehnâz adlı ablasının olduğu da bilinmektedir.

Hoca Ahmed Yesevî, küçük yaşta önce annesini, sonra da babasını kaybetmiştir. Bunun üzerine ablası Gevher Şehnâz, kardeşini de yanına alarak Sayram'dan **Yesi** (bugünkü Türkistan)'ye gitmiştir. Burada, muhtemelen pek de uzun olmayan bir süre için, **Arslan Baba**'nın terbiye ve irşâdında kalan Ahmed Yesevî, onun vefatı üzerine hayatındaki üçüncü önemli merkez olan **Buhara**'ya geçmiştir. Buhara bu sırada en mühim İslâm merkezlerinden biri durumundadır. Karahanlılara bağlı olan bu şehir, çok zengin ve aynı zamanda Hanefî mezhebine mensup olup içlerinden önemli sayıda âlim yetişmiş bir aile olan **Âl-i Burhân** tarafından yönetilmektedir. İslâm dünyasının muhtelif yörelerinden ve özellikle de Türkistan'ın her tarafından gelmiş ilim talipleriyle Buhara, yalnız Maveratinnehir'in değil,

53-Yusuf Ziya Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâün-nehir'de İslâm Hukukçuları**, Ankara, 1976, s. 305.

54-F.Köprülü, A.g.e., s. 163-164; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991, s. 30.

aynı zamanda da İslâm dünyası genelinin en dikkate değer ilim ve kültür merkezlerindendir. Burada **Şeyh Yusuf el-Hemedânî**'ye intisap eden Ahmed Yesevî, şeyhinin vefatına kadar (535/1140) onun yanında kalmış, hem tahsilini tamamlamış, hem de Tasavvuf yolunda ilerlemiştir.

Ahmed Yesevî'nin Buhara'daki ikameti, şeyhinin vefatından sonra da devam etmiştir. Bu sırada irşâd mevkiine önce Abdullah-ı Berkî, sonra da Hasan Endâkî geçmiş, bu sonuncusunun 1160'taki vefatı üzerine de Ahmed Yesevî, şeyhinin üçüncü halifesi olarak Buhara'da irşâd tahtına oturmuştur. Fakat onun Buhara'daki ikameti bundan sonra uzun sürmemiş ve Yusuf el-Hemedânî'nin vaktiyle vermiş olduğu bir işarete dayanarak makamını Şeyh Abdülhâlîk-ı Gücdüvânî'ye bırakmış ve Yesi'ye dönmüştür. Ahmed Yesevî burada vefatına kadar (1166-67) irşâda devam etmiştir.

Ahmed Yesevî'nin altmış üç yaşına geldiğinde, Hz. Peygamber'in bu yaşta vefat etmiş olması dolayısıyla ve tarikatlarda geçerli olan bir geleneğe uyarak, tekkesinin avlusunda bir *çilehane* hazırlatarak, bundan sonraki ömrünü orada ibadet ve riyâzetle geçirdiği nakledilmektedir.

Ahmed Yesevî'nin bugünkü türbesi, Timur (ö. 1405) tarafından yaptırılmıştır. Devrinin mimarî şaheserlerinden birini oluşturur. Bütün Türk-İslâm dünyasında büyük değer kazanmış olan Ahmed Yesevî'nin, rivayete göre İbrahim adlı bir oğlu ve Gevher Şehnâz ile Gevher Hoşnâz isimli iki kızı olmuştur. Onun soyu oğlunun daha küçük yaşta iken ölmüş olması dolayısıyla, Gevher Şehnâz vasıtasıyla devam etmiştir.

Ahmed Yesevî'nin *hikmetlerini* içine alan mecmuanın adı **Divân-ı Hikmet**'tir. Bununla birlikte Divân-ı Hikmet nüshalarındaki hikmetlerin, gerek muhteva bakımından ve gerekse dil özellikleri yönünden farklılıklar göstermesi, bunların değişik şahıslar tarafından kaleme alındıklarını ortaya koymakta ise de, Kemal Özergin'in ifadesiyle bir "*güldeste*" olan hikmetlerin, esasta Ahmed Yesevî'nin inanç ve düşüncelerini ihtiva ettikleri şüphesizdir.

Hikmetler yanında Ahmed Yesevî'ye izafe edilen bir de **Fakr-nâme** vardır. Bazı Divân-ı Hikmet baskılarının başında, mensur bir mukaddime şeklinde yer alan Fakr-nâme'yi, Kemal Eraslan'a göre, Ahmed Yesevî değil, daha sonra Divân-ı Hikmet'i tertip edenler ilâve etmiş olmalıdırlar.

Ahmed Yesevî'nin rivayete göre on iki bini kendi yaşadığı bölgede, doksan dokuz bini uzak bölgelerde olmak üzere *müridleri* ve Tasavvuf ge-

leneğine uygun olarak tayin ettiği çok sayıda *halifesi* vardı. Bunlar arasında sırasıyla Arslan Baba'nın oğlu Mansur Ata, Hârizmî Said Ata, Süleyman Hakîm Ata'yı tanımaktayız.

Hoca Ahmed Yesevî, Türk-İslâm dünyasında çok sevilmiş ve o derece geniş bir itibara mazhar olmuştur ki, dünyada onun hikmetlerinden feyiz alan Türkler, öldüklerinde de ondan uzak kalmak istememişlerdir. Nitekim onun türbesinin çevresinde gömülmek, Türk-İslâm âleminde arzulanan bir durumdu. Bu amaçla çok kişi sağlığında o çevrede mezar yeri satın alırdı.

Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet üzerindeki geniş çalışmaları ile tanınmış olan **Kemal Eraslan**, hikmetleri şu şekilde değerlendirmektedir: *“Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin başlıca gayesi, İslâm dinine yeni girmiş veya bu dini henüz kabul etmemiş Türklere İslâmiyet'in esaslarını, şeriat ahkâmını ve ehl-i sünnet akîdesini öğretmek, Yeseviyye tarikatı müridlerine tasavvufun inceliklerini, tarikatın âdâb ve erkânını telkin etmektir. Bu sebeple hikmetler sanat endişesinden uzak, sade ve kuru bir ifade yanında didaktik bir özellik taşımaktadır. Ancak bazı hikmetlerde ifadenin sûfiyâne ve coşkulu oluşu onları basit manzumeler olmaktan kurtarmıştır”*.⁵⁵

Hoca Ahmed Yesevî'nin faaliyet bölgesi ve çevresinde, önemli ölçüde yerleşik nüfusu barındıran bir kısım şehirler bulunduğu gibi, büyük çapta göçebe Türkler de yaşamaktaydılar. Onun Türk-İslâm kültürüne katkıları içerisinde öncelikle, ruh ve mana itibarıyla İslâmî, şekil itibarıyla millî özellikler içeren hikmetlerini, bunun yanında da doğrudan islâmlaşmaya ve İslâm'ın bölge ahali tarafından daha eksiksiz yaşanması hedefi doğrultusundaki hizmetlerini hatırlamak gerekir. Yani o, hayatı boyunca devam ettirdiği irşâd faaliyetiyle, hem Türk-İslâm kültürünün ilk sentezlerinden biri olan hikmetlerini ortaya koymuş ve hem de bu tarzın devam etmesiyle, kanaatimizce bundan da önemlisi, İslâmiyet'in Türkler arasında yayılması ve yaşanması yolunda büyük mesafeler kat edilmesine vesile ve vasıta olmuştur.

Konuya Ahmed Yesevî ve onu takip edenlerin, Türklerin islâmlaşmasına katkıları noktasından yaklaşıldığında, öncelikle onun faaliyetlerinin büyük ölçüde menkıbevî rivayetler halinde bize intikal etmiş olduğunu da

55-Kemal Eraslan, *Divân-ı Hikmet*, DiA., c. IX, s. 429.

belirtmemiz gerekir. Bununla birlikte F. Köprülü'nün **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**'da Yesevî'nin hayatı ile ilgili bilgiler vermeye başlamadan önce kullandığı şu cümleleri; *"Halkın muhayyilesi üzerinde kuvvetli izler bırakan her şahsiyet, hatta daha hayatta iken, menkıbesinin teşekkül ettiğini görür... Halk muhayyilesinin yarattığı menkıbeler dâima hakikat cüz'ünü de içine alır; yani, herhangi bir şahsiyetin, veya bir hadisenin umumî vicdana akseden şeklini olduğu gibi gösterir"* cümlelerini dikkate aldığımızda, onun irşâd faaliyetleriyle ilgili menkıbelerin, önemli ölçüde hakikatların ifadeleri olduklarını kabul edebiliriz.⁵⁶

Bir mutasavvıf olarak Hoca Ahmed Yesevî'nin, özellikle de Yesi'ye döndükten sonraki irşâd faaliyetlerine baktığımızda, onun kendisinden önce bölgede gelişme göstermiş bulunan tasavvufi cereyanlar dolayısıyla, müsait bir ortam bulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden biri ve belki de birincisi olan Horasan'ın tasavvuf ve tarikat gelenekleri Maverâünnehir'e geçmiş X. yüzyılda Buhara, Semerkant, Fergana ve Kaşgâr gibi kültür merkezlerinde sûfilik akımı yayılmıştı. XII. yüzyılda ise Türkistan'da, Kulça civarında, Yedisu havalisinde kuvvetli bir islâmlaşma dikkati çekiyordu. Bir taraftan tasavvuf hareketleri, tekkeler, diğer taraftan çok sayıda medrese ve bunların müntesipleri Türklerin İslâmiyet'i iyi öğrenmelerine katkıda bulunmaktaydılar.

Hoca Ahmed Yesevî'nin Yesi'de geçirdiği yılları süresince çevresinde, Türkistan'ın değişik yörelerinden gelmiş binlerce müridinin bulunduğunu biliyoruz. Bu sırada genel durum da zaten din ve tasavvuf propagandasına çok elverişli idi. Müslüman Asya'nın her tarafında şeyhler geniş nüfûza sahip oldukları gibi, her tarafta tekkeler yükseliyordu. İşte bu sırada Ahmed Yesevî Taşkent ve Seyhun çevresiyle, daha ötelerdeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında, kuvvetli bir nüfûz sahibi olmuştu. Onun çevresinde Buhara, Semerkant veya Horasan şehirlerinde olduğu gibi İran dil ve edebiyatına vâkıf kişiler değil, İslâmiyet'e yeni, fakat kuvvetle bağlanmış, saf, sade Türkler bulunuyordu. O da onlara Türkçe hitap ediyor, hikmetlerini Türk zevkinin ürünü olan Türk Edebiyatı ölçülerinde söylüyordu. Denilebilir ki o, kendisini her bakımdan çok iyi yetiştirmiş, derin bir sezgi ile çevresinin ihtiyaçlarını kavramış ve onu temin etmeye çalışmıştır. Başarısının kanıtı ise, uzun asırlara rağmen hâlâ halk muhay-

56-Bu konuda genel bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)**, Ankara, 1992.

yilesinin ürünü menkıbelerle örtölmüş hayat hikayesidir. Nihayet o, gerek hayatta olduğu sürece kendisi ve gerekse ölümünden sonra halifeleri ve müridleri vasıtasıyla Türk dünyasının muhtelif bölgelerinde, yüzyıllarca süren derin izler bırakmıştır. Böylece onun başlattığı hareket Türkler arasında dalga dalga yayılarak genişlemiştir. Bu vesile ile Hoca Ahmed Yesevî'nin tesirinin genişliği ve devamlılığıyla ilgili bazı hususlara değinmemizde yarar bulunmaktadır.

Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin, edebî bir eser ortaya koymak amacıyla yazılmadığı bilinmektedir. Onun için hikmetler gaye değil, ancak birer vasıtaydılar. İslâmiyet'in esaslarını, şeriatın ahkâmını ve Ehl-i Sünnet akîdesini İslâmiyet'e yeni girmiş veya henüz girmemiş Türklere öğretmek, Tasavvufun inceliklerini ve tarikatının âdâb ve erkânını müridlerine telkin etmek, Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin başlıca gayesini oluşturuyordu. Hikmetlerin şekli, yani dörtlüklerdeki son mısraların daima ilk bendin son mısrası ile aynı kâfiyede olması, hikmetlerin dinî toplantılarda topluca okunmak, belki ilahî şeklinde söylenmek üzere yazıldığını gösterir. İlk defa **Fuad Köprölü**'nün dikkat çektiği bu hususa, daha sonraki araştırmacılar da iştirâk etmişlerdir. Bu sayede hikmetlerle ulaştırılmak istenen mesaj, kolaylıkla ve alışılmış olan şekillerle geniş kütlelere iletilebilmiştir. Bu vesile ile dikkat çekilmesi gereken bir husus da, hikmetlerin yayılmasına, öncelikle yeni nesillerin, yani çocuklarının yetiştiricileri olan Türkistan kadınlarının katkılarıdır. Daha Hoca Ahmed Yesevî hayatta iken onun hikmetlerini öğrenmek ve öğretmek çabası, kızı Gevher Şehnâz Hanım vasıtasıyla önce komşulara, çevre köylerin kadınlarına ve sonra da dalga dalga bütün Türkistan'a yayıldı. **Baymirza Hayit**'in belirttiğine göre, XII. yüzyıldan günümüze kadar devam etmiş olan bu an'ane, *Çiltan* diye isimlendirilen kırk kişiden oluşan kadın/kız grubu tarafından, belirli bir düzen içerisinde gerçekleştirilirdi. Çiltan grubu kare şeklinde diz çökerek otururlar, arkalarında kadın ve çocuklardan oluşan dinleyiciler bulunurdu. Bu sırada dualar ve hikmetler onarlık gruplar halinde, koro şeklinde okunurdu. Böylece gerek Türkistan hanımlarının topluca hikmet okuma törenleri ve gerekse hikmetlerin başka şekillerde nesiller boyunca intikal ettirilmesiyle, **Umay Günay**'ın haklı olarak ifade ettiği üzere, yazılı kültür sözlü kültür biçiminde, geniş halk tabakaları arasında yayılıyor, yerleşiyordu.⁵⁷

57-Bkz. Nesimi Yazıcı, **Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu-Gelişimi**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXIX, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1993), s. 3-16.

Yusuf Has Hâcib, Edib Ahmed ve nihayet Ahmed Yesevî gibi şairlerin didaktik mahiyetteki, yani hikmet tarzındaki edebiyat nevileri tesirsiz kalmamış, geniş çapta yayılma imkânı bulmuştur. Nitekim 1909'da yapılan kazıda ortaya çıkan ve *Saraycık testisi* denilen bir testinin üzerinde yer alan iki beytin biri Kutadgu Bilig'den, diğeri ise muhtemelen Yesevî'nin Hikmetlerinden alınmıştır. Bu testinin Altın Ordu hanlarının mezarlarının bulunduğu bölgede ele geçmesi, önemi daha da artırmıştır. Karahanlıların hakim oldukları bölgelerde Kûfî yazı türünün de büyük gelişme sağladığı tespit edilmektedir.

Bu konuya son vermeden önce şunu da belirtmekte yarar vardır. Karahanlı hükümdarları Arapça ve Farsça yazan şair ve âlimleri de korumuşlardır. Örnek olarak; **Melikü's-Şuarâ Emir A'mak Buharî, Necibî Ferганî, Seyyidü's-Şuarâ Reşidî Semerkandî, Muhammed b. Ali Sûzânî es-Semerkandî, Muhammed b. Ali ez-Zâhirî es-Semerkandî** gibilerini anabiliriz. Burada ismini verdiklerimizden son ikisi, Kılıç Tamgaç Han diye şöhret bulmuş olan Batı Karahanlıların hükümdarı (II.) Mesud b. Hasan (1160-1178) döneminde ve onun yakınında bulunmuşlardır. **Sindbân-nâme** yazarı Muhammed b. Ali ez-Zâhirî es-Semerkandî bu eseri ona ithaf etmişti (1160/61) ve onun İnşa Divânı'nın reisliğinde bulunuyordu.⁵⁸ Muhammed b. Ali Sûzânî es-Semerkandî ise Karahanlılar sarayının saygı değer bir siması idi ve döneminin Farsça yazan şairlerinin en büyüklerinden biriydi. Şiirlerinde birçok Türkçe kelime kullanan Sûzânî, Karahanlı Türkçesi (Hâkânî) ile de şiirler yazmıştı.

Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in Medrese ve Dâru'l-Merzâ'sı:

Karahanlılarda kültür ve medeniyet konusunu, son yapılan araştırmalar sayesinde, haklarında az da olsa kıymetli bilgilere ulaştığımız, **Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in Medrese ve Dâru'l-Merzâ'sı** ile bitirelim. Bilindiği gibi İslâm Eğitim-Öğretim Tarihi'nde medreselerin çok özel bir yeri bulunmaktadır. Bu mevzu ile ilgilenenler, modern zamanlara kadar İslâm dünyasının hemen her bölgesinde varlıklarını koruyan bu müesseselerin başlangıcı olarak, Bağdat Nizamiyesi'nin faaliyete geçiş tarihini

⁵⁸-Ahmet Ateş, **Sindbân-nâme**, İstanbul, 1948; Aynı yazar, **Sindbân-nâme**, İA., c. X, s. 678-680.

yani 459/1067'yi kabul etmektedirler. Bununla birlikte bu tarihten daha evvel de, bir kısım öncü medreseler var olduğu gibi, yine Selçuklularla aynı sıralarda Türk-İslâm dünyasının değişik bölgelerinde medreselerin açıldığı bilinmektedir. Muhtemelen Bağdat Nizamiyesi'nden az evvel veya onunla aynı zamanda Batı Karahanlılar sahasında Semerkant'ta, Tamgaç Buğra Karahan İbrahim (1046-1067) tarafından kurulan medreseyi de bu vesile ile hatırlamamız yerinde olacaktır.

Karahanlılar döneminin genelinde ve özelde XI. yüzyılda bu ülkenin doğu bölgesindeki eğitim-öğretim kurumları hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmamaktayız. Nitekim bu dönemin en önemli iki kaynağı durumdaki Yusuf Has Hâcib ve Kaşgârlı Mahmud'un eserlerinde de, buradaki eğitim-öğretim hayatının mahiyetiyle olduğu kadar, bizzat bu yoldaki kurumlar, yani okul olarak faydalanılan müesseseler hakkında bilgi bulunmamız mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte bu dönemde Doğu Karahanlılar sahasında, canlı bir ilim ve öğrenim hayatıyla belirli bir ilmî düzeyin varlığını düşünmek durumundayız. Kanaatimize göre bu durumun en ikna edici delilini de, bizzat Kutadgu Bilig ve Divânü Lugatî't-Türk ile bu ikisinin yazarlarının varlıkları oluşturmaktadır. Doğu Karahanlılar sahasında öğretim kurumları alanındaki bu bilgi eksikliğine karşılık, Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in Semerkant'ta kurduğu medresenin vakfiyesine sahip bulunmaktayız. Ayrıca burada arkeolojik kazılar da yapılmış bulunmaktadır. Bu sayede Batı Karahanlılar için, belirli düzeyde de olsa, bir fikir sahibi olabilmekteyiz. Buna göre;

-Batı Karahanlıların en önde gelen hükümdarlarından biri olan Tamgaç Buğra Karahan İbrahim, Semerkant'ta bir medrese kurmuş ve yöneticisi, hocaları, öğrencileri ve çeşitli görevlileriyle bu kurumun düzenli bir biçimde işleyebilmesi için yeterli maddî imkânlar ayırmış, gerek bunların harcanması ve gerekse diğer bir kısım konularla ilgili olarak uyulmasını istediği esasları vakıf senedinde teferruatlı bir biçimde göstermiştir.

-Kurulan müessese; mescid, kütüphane ve Kur'ân öğrenme/okuma, halkın eğitimi, inceleme/araştırma ve benzeri amaçlarla kullanılacak salon ve odalarla, yatılı kalacak öğrenciler için ayrılmış yurttan oluşmaktadır.

-Medresedeki eğitimde Hanefî mezhebi esas alınacak ve ders verecek Hanefî fakih/müderriye ayda 300 dirhemden yılda toplam 3.600 dirhem ücret ödenecektir. Diğer görevlilere verilecek ücretlerin yıllık toplamıysa şu şekilde gösterilebilir: Genel öğretimle ilgilenecek edeb öğretmenine

1.200, Kur'ân öğretmenine 1.500, Kur'ân okuyacak dört kurrâya toplam 3.000 dirhem. Vakıf senedine uygun olarak vakfın yönetimini sağlayacak “kâim”e 2.000, medrese ve kütüphanesini açıp kapayacak, koruyacak, ihtiyaçları temin edecek iş bilir, terbiyeli bir veya iki kişiye toplam 1.200, para dağıtımını gerçekleştirecek mutemede 600, tuvalet, bahçe ve diğer yerlerin temizlik, bakım ve her türlü diğer hizmetlerini yerine getirecek iki kişiye 1.200 dirhem ödenecektir.

-Medresede esas olan eğitim-öğretim faaliyeti olduğundan ve bunda da temel unsuru öğrenciler olduğundan, tabîî olarak onlara geniş imkânlar ayrılmıştı. Buna göre aylık 1.500 dirhemden yıllık 18.000 dirhemi müderris, öğrenci başına ayda 30 dirhemi geçmemek ve kendi takdir edeceği miktarlarda olmak üzere, burs olarak dağıtacaktır. Bu durumda müderris, çalışan veya daha fazla muhtaç öğrenciyi koruma ve kollama imkânına sahip olacak, maddî durumu iyi öğrencilere ise hiç vermeyebilecekti. Böylece medresede, muhtemelen çoğunluğu yatılı burslu olmak üzere 50'nin üzerinde öğrencinin bulunması öngörülmüş olmaktadır.

-Vakıf gelirlerinin diğer sarf yerleri ve dolayısıyla yapılacak hizmetler ise şunlardı: Aydınlatma giderleri 700, yazın içme suyuna konacak buz için 400, Ramazan ayı süresince medresede hazırlanacak yemeklere 3.350, Ramazanın son gecesi aydınlatma gideri 50 (muhtemelen bütün kurum farklı biçimde aydınlatılıyordu), Kurban bayramlarında küçük ve büyük baş kurbanlıklar alınarak, etlerini fakir fukaraya dağıtılması için 1.000, aşure günlerinde elli yoksul ve güçsüzü giydirip, akşamında medresede karınlarını doyurmak için 1.000 dirhem ayrılmıştır. Böylelikle kurulan medrese vakfı ile yalnız eğitim-öğretim değil, aynı zamanda da toplum kaynaşması öngörülmüş olmalıydı.

-Vakfiyede dikkat çekici bir husus da, vakıf senedinin düzenlendiği tarihte Semerkant'ta 47 dirhemden bir miskal saf altın değerinde olduğu ve para değerinin değişmesinde bu durumun göz önünde bulundurulmasının gereğinin, yani hizmetlerin devamında, enflasyonun dikkate alınmasının lüzumunun belirtilmiş olmasıdır.

-Medrese arazisindeki uygun yerlere ağaç dikilmesinin vakfiyede kaydedilmiş olması, hem çevrecilik ve hem de ekonomik açılardan değerlendirilebilecek bir konudur.

-Vakfın ilk kâimi **Ebû Tahir Hasan b. Abdurrahman el-Gazzâlî** idi. Kendisinden sonrası için ise; Medresenin müderrisinin teklifi ile Semerkant'ta fetva verme düzeyindeki ulemânın kararıyla, inançlı ve ahlaklı bir

kişinin belirlenmesi esası getirilmişti. Müderrisin bulunmaması durumundaysa onun yerine Semerkant valisinin görev yapması, Sultan'ın atamaya kesin olarak karışmaması gerektiği belirtilmişti. Böylece muhtemelen, medresenin, siyâset karşısında ilmî ve malî özerkliği hedeflenmişti.

-Nihayet herhangi bir sebeple medresenin esas fonksiyonunu kaybederek hizmet veremez hale gelmesi durumunda vakıf gelirlerinin, Semerkant'ta Hanefî mezhebi üzere öğrenim yapan öğrencilere, onlar bulunmazsa fakir Müslümanlara dağıtılması hükme bağlanmıştı.⁵⁹

Görüldüğü üzere Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in Semerkant'ta kurduğu medrese; son derece iyi düşünülmüş, zengin vakıflarla desteklenmiş, muntazam bir eğitim-öğretim kurumudur. Vakfiyesinin yayınlandığı 1967'den sonra onunla ilgili bazı araştırmalar yapılmış, bu arada 1969-72 yılları arasında Rus arkeoloğu **Nemzova** tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmalarının sonuçları 1974'te Taşkent'te Rusça olarak yayınlanmıştır. Buna göre Şah-ı Zinde mahallesindeki medrese 45x55 metrelik bir alana yayılmıştı. **Arslan Terzioğlu**'nun değerlendirmeleri ise medresenin, Suriye ve Anadolu'da bugün hâlâ ayakta duran Selçuklu medrese ve hastahanelerindeki gibi bir iç avlu etrafındaki çift eksenli, dört eyvanlı karakteri ile Orta Asya ev ve saray planlarından kaynağını aldığı şeklindedir.⁶⁰ Z. V. Togan bu medresenin; "*İlmi ve marifeti yaymak, terbiye ve ahlaki takviye etmek için*" kurulmuş olduğunu ifade etmiştir.

59-Bu medrese ve hemen bundan sonra değerlendireceğimiz hastahane vakfiyesi, Muhammed Kadir tarafından Claude Cahen'in kısa bir tanıtım yazısıyla birlikte Arapça ve Fransızca olarak 1967'de (*Deux actes de waqf d'un Qarahânide d'Asie Centrale*, Journal Asiatique, Tome CCLV, Nr. 3-4, p. 305-334) yayınlanmış, daha sonra ülkemizdeki bazı araştırmacılar tarafından da değerlendirilmiştir. Bkz. Emel Esin, **Böri Tigin Tamgaç Kara Hakân İbrahim'in (H. 444-60/1052-68) Semerkand'da Yaptırdığı Abideler**, Sanat Tarihi Yıllığı, S. VIII/1978 (İstanbul 1979), s. 37-55; Saffet Bilhan, **900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi**, AÜEBFD., c. XV, S. 2 (Ankara 1982), s. 117-124; Reşat Genç, **Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, s. 138-140; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, 1999, s. 20-21; Ayr. bkz. Altan Çetin, **İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler**, Dinî Araştırmalar, c. II, S. 5 (Ankara Eylül-Aralık 1999), s. 183-186.

60-Arslan Terzioğlu, **Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Tıp ve Hastahane Tarihine Bir Bakış**, Tarih ve Toplum, c. XIX, S. 110 (İstanbul Şubat 1993), s. 82-83; Aynı yazar, "**Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Hastahane ve Tıp Tarihine Bir Bakış**", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997, s. 360-361.

Kısa tanıtımını yaptığımız medresenin, Karahanlılar yönetiminde başka bazı örneklerinin de bulunmuş olması gerekir.⁶¹ Nitekim aynı Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in 1066'da aynı şehirde kurduğu hastahane vakfiyesinde, bir münasebetle buna komşu Kadı Hasan b. Ali'nin medresesinden bahsedilmektedir. Buğra Han (1033-1056) zamanında Buğra'da meşhur Hanefî hukukçusu Abdülaziz b. Salih el-Halvanî (ö. 1057)'nin ders verdiği çok önemli bir medresenin bulunduğu da bildirilmektedir.⁶² Yine bu şehirdeki Dervâze mahallesinde Muhammed Arslan Han (ö. 1095)'in kendisi için önce saray olarak inşa ettirdiği bir binayı daha sonra medreseye çevirtmiş olduğu nakledilmektedir.⁶³ Şemşü'l-Mülk tarafından da bir medrese kurulduğu belirtilmektedir.⁶⁴ Nihayet Kaşğarlı Mahmud ve Yusuf Has Hâcib'in eserlerinde de bu sıradaki ilim hayatıyla ilgili bazı önemli bilgiler edinmemiz mümkün olmaktadır. Bir örnek olmak üzere **Kutadgu Bilig**'de âlimler zümresi ile ilgili olarak yer alan şu cümleleri gösterebiliriz: *"Onların ilmi halkın yolunu aydınlatır. Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset. Çok veya az onların bilgilerini öğren. Faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırdederek, doğru ve temiz yol tutan kimseler bunlardır. Mümkünse ilimlerini öğren ve bilgilerini bil. Onlara iyilik yap ve yardımda bulun. Bu dinin direği gerçekten bunlardır. Doğru şeriatin temeli bunların bilgisidir"*.⁶⁵

Son olarak üzerinde durmak istediğimiz konu ise, Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in Evâsıt-ı Receb 458/7-16 Haziran 1066 tarihli vakfiyesiyle yine Semerkant'ta kurduğu **Dâru'l-Merzâ** (hastahane)'dir. Her ne kadar Tolunoğulları döneminde Ahmed b. Tolun tarafından el-Kataî'de yaptırılan İbn Tolun Camii'nin yanında, 872-74 tarihleri arasında yine onun tarafından inşa ettirilmiş bulunan hastahane, bilinen ilk Türk hastahanesiyse de, Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in Dâru'l-Merzâ'sı da vakfiyesi bize kadar ulaşmış olması dolayısıyla özel bir öneme sahip bulunmaktadır. Vakfiyeye göre;

61-Altan Çetin, A.g.mak., s. 185-186.

62-Halil Cin-Ahmet Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul, 1990, c. I, s. 130.

63-W. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s. 142.

64-Yusuf Ziya Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir İslâm Hukukçuları**, Ankara, 1976, s. 40.

65-R. Genç, **Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, s. 144.

-Dâru'l-Merzâ; kimsesiz, yardıma muhtaç, garip, ümitsiz, yoksul ve aciz, yerli yabancı Müslümanların tedavi edilerek şifa bulmaları ve kuru-cusunun da böylece Allah'ın rızasını dilemesi amacıyla kurulmuştur.

-Dâru'l-Merzâ, kendisinden beklenenleri yerine getirebilecek maddî imkânlarla donatılmıştır ki, her vakfiyede olduğu gibi, onun vakfiyesinde de gelir getirecek gayri menkuller ayrı ayrı sayılmış bulunmaktadır.

-Vakfın esas amacı olan sağlık hizmetlerinin verilebilmesinin, öncelikle bir tesisi ve sonra da belirli sayıda, yetişmiş sağlık personelinin gerektireceği açıktır. Vakfın kurucusu, hastahane olarak kullanılmak üzere kendisine ait bir evi tahsis etmiş, burada hizmet verecek sağlık görevlilerini seçmiş, daha sonra geleceklerin niteliklerini belirlemiş, ödenecek ücretleri de ayrı ayrı tespit etmiştir. Aynı şekilde her türlü ilaç, yiyecek içecek, tamir bakım ve diğer masraflar için yeterli karşılıklar belirlenmiş, temin edilmiştir.

-Dâru'l-Merzâ'ya müracaat eden hastalar, tedavileri süresince burada kalacaklar, nekâhet dönemi dahil çıkmaları yönünde zorlanmayacaklardır. Şifa bulduklarında ise, başka hastaların yerlerini haksız olarak işgal etmemeleri sağlanacaktır.

-Vakfın geliriyle öncelikle vakfın imarı, israfa kaçmamak şartıyla vakfın ıslahı gerçekleştirilecektir. Artan gelir yüz hisseye ayrılacaktır. Bunun % 15'i yıl içerisinde meydana gelecek bakım ve onarıma, % 15'i hastaların gıda giderlerine, % 8'i hastaların çorbalarına konacak ete, % 10'u doktor maaşlarına, % 2'si kan almakla görevlendirilenlere, % 5'i mutfak yakacağı ve ısınmaya, % 3'ü aşçılara, % 3'ü beş vakitte görev yapan imam ve müezzine, % 3'ü hastahane de ölenlerin kefin masrafına, % 5'i hastahane de; hastalarla ilgilenmek, mescidi temizleme, hastahane nin temizlik, aydınlatma hizmetlerini üstlenene ve bunun için gerekli malzemeye, % 3'ü tuz, soğan, baharata, % 2'si aydınlatma, hasır, bardak, temizlik bezine, % 5'i Semerkant'taki caminin imarına... Kalan kısım ise vakfın gelirine ilave edilecektir.

-Son olarak da Abdülmelik b. Muhammed es-Seffâr'ın yöneticiliğine tayin edildiği vakıf bir gün işlemez hale gelirse, onun için tahsis edilen mallar, Müslüman fakirlere dağıtılacaktır.⁶⁶

66-Saffet Bilhan, *Tıp Okulu Niteliğinde 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi*, AÜEBFD., c. XV, S. 2 (Ankara 1982), s. 125-130; R. Genç, *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, s. 152-153. Emel Esin ve Arslan Terzioğlu'nun yukarıda geçen çalışmalarını aynen Dâru'l-Merzâ için de hatırlamamız yerinde olacaktır.

· **Arslan Terzioğlu**'nun değerlendirmelerine göre; bu hastahane gerek yapı, gerekse organizasyon bakımından Uygur, Selçuk ve hatta Osmanlıların benzer kurumları ile paralellikler arz etmektedir. Dâru'l-Merz 'nın vakfiyesinde geçen bir kayıttan, Semerkant'ta bundan daha önce kurulmuş **Nimek B m ristanı** adlı bir başka hastahanenin varlığı da öğrenilmektedir. C. Cahen'in yaptığı değerlendirmelere göreyse bu hastahane 100 hasta alabilecek büyüklükte olmalıdır.

4- İmar Faaliyetleri

Karahanlı hükümdarları ülkede asayişin korunmasına dikkat ederler, âlim ve şairleri koruyarak kültürel gelişmeyi sağlamaya çalışırlarken, bir yandan da imar bakımından parlak kabul edilebilecek bir ilerlemeyi sergiliyorlardı. Ülkede birçok medenî müessese vücuda getirmişler, şehirlerini medrese, türbe, köprü, cami, saray ve rib tlarla s slemişlerdi. Esasen Türklerin İşl m'ı kabullerinden sonra, bu yeni din içerisinde tamamıyla orijinal ve o zamana kadar yarattıkları en büyük sanat eserleri ve gerçekleştirdikleri imar faaliyeti, Asya'da kurdukları Türk-İslam devletleriyle başlamıştır ki, bunlar içinde Karahanlıların hiç şüphesiz çok önemli bir yerleri bulunmaktadır.

Karahanlılarda cami mimarîsi gelişmişti. İlk sıralarda inşa edilen camilerde yapı malzemesi olarak kerpiç kullanılmış, bunlar ince alçı süslemelerle kaplanmışlardı. Bunun en güzel rneği **şir Kebir Camii** mihrabıdır. Daha sonraları ise kerpiç yanında tuğlanın da kullanıldığı görülür. Buhara'nın 40 km. yakınında XI. yüzyıl başından kalmış Hazara'daki **Kışlak Hazara Camii** buna örnektir. XI. yüzyıl sonu ve XII. yüzyıl başından kalmış camiler artık tamamıyla tuğladan yapılmış, plan ve mimarî açıdan gelişmeler kaydetmiştir. Buna bir örnek olarak eski Merv'e 30 km. uzaklıktaki **Talhatan Baba**'da bulunan camiye hatırlayabiliriz. Bunun haricinde de Karahanlı camilerinin oldukça çok sayıda örneklerine sahip bulunmaktayız. Karahanlıların cami mimar sine getirdikleri en önemli yenilik ise abidevî minarelerdir. Bu durumun dikkat çekici rneği Arslan Han Muhammed (1102-1130)'in Buhara'da yaptırdığı **Kalyan Camii** ve bunun 52 metre boyundaki minaresidir. Üst kısımlarındaki bazı tamirler istisna edilirse, ilk yapısını halen korumakta olan bu minarenin gövdesi tuğla kuşaklarla süslü uzun bir koni biçimindedir.

Bu dönemde türbe mimarîsi de büyük bir gelişme kaydetmiştir. 978 tarihli **Arap Ata** türbesi Karahanlılardan kalan en eski mimarî eserdir. Dikkati çeken diğer iki yapı da, XII. yüzyıl başlarından kalmış olan **Ayşe Bibi** ve **Balaci Hatûn** türbeleridir. Karahanlı türbe mimarîsinin en dikkat çekici örnekleri ise Özkent'te bulunur. Buradaki üç türbeden en eskisi Nasr b. Ali'ye ait olup, 1012 tarihlidir. İkincisi Celâleddin Hüseyin (ö. 1156) için yaptırılmış, üçüncüsü ise muhtemelen Hüseyin'in torunu Muhammed b. Nasr'a aittir. Özellikle üçüncü türbe zengin bir süslemeye sahiptir. Her üç türbenin abidevî kapıları birer yüksek sanat eseridir.

Batı Karahanlılardan Tamgaç Buğra Karahan İbrahim'in Semerkant'ta yaptırdığı medrese ve hastahane ile ilgili yeterli bilgiyi daha önce vermiştik. Buradaki Dâru'l-Merzâ'nın vakfiyesinde Semerkant Camii için vakfın gelirlerinden % 5'lik bir payın ayrılması söz konusu edilmekte idi. **Emel Esin**'e göre burada sözü edilen Semerkant'ın en eski camii idi. İlk İslâm fetihleri sonrasında, şehrin kuzey bölgesindeki puthane mescide çevrilmişti. Sâmânîler devrinde yenilenen bina, Karahanlılar zamanında bütünüyle yeniden yaptırılmıştı. Bu sırada camiye bir defa daha yeniden inşa ettiren Tamgaç Buğra Karahan İbrahim olmalıydı ve hastahane vakfından ayrılan % 5'lik pay, ortaya çıkacak küçük ihtiyaçlar için ayrılmış olmalıydı. Nitekim daha sonraki Karahanlı hükümdarları da bu caminin tamir ve bakımına özen göstermişlerdi.⁶⁷

Bu dönemde ribâtların inşasına devam edildiği gibi, kervansaraylar da dikkat çekecek bir düzeye ulaşmıştır. Zaten Türk mimarîsinin en eski kervansaray örnekleri de Karahanlılardan kalmıştır. Batı Karahanlı hükümdarı Nasr b. İbrahim (1068-1080) iki kervansaray yaptırmıştır. Bunlardan birincisi 1079'da yapılan **Ribât-ı Melik**, ikincisi ise **Ak-Kütel** (Semerkant-Hocend arası)'de idi. Aynı hükümdar **Buhara Ulu Camii**'ni yeniden inşa ettirdi. Ayrıca **Şemsâbâd** sarayının temellerini attı. Karahanlı yapılarının daha sonraki Türk-İslâm mimarîsinde açık etkileri olduğunu biliyoruz. Öte yandan İslâm mimarîsine sırlı tuğla ve kiremit tekniğinin Karahanlılar tarafından getirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁸

67-E. Esin, A.g.mak., s. 40-41.

68-Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1971, s. 24-36.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülkadir İnan, **Manas Destanı**, İstanbul, 1972.
- Abdülkadir Karahan, **Türk Kültürü ve Edebiyatı**, İstanbul, 1988.
- Abdülkerim Özaydın-Necmettin Hacıeminoğlu-Ara Altun, **Karahanlılar**, DİA., c. XXIV, s. 404-414.
- Ahmet Caferoğlu, **Kâşgarlı Mahmud**, Ankara, 1985.
- Ahmet Caferoğlu, **"Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı"**, Türk Dünyası El Kitabı, İstanbul, 1976, s. 405-413.
- Ahmet Taşağıl, **Karahitaylar**, DİA., c. XXIV, s. 415-416.
- Ahmet Yaşar Ocak, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıp-nâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)**, Ankara, 1992.
- Ali Osman Coşkun, **Kaşgarlı Mahmud ve Mültecilik Meselesi**, Milli Kültür, c. III, S. 35 (Ankara Ağustos 1982), s. 50-51.
- Ali Öncül, **Burhan Ailesi**, DİA., c. VI, s. 430-432.
- Alessio Bombaci, **"Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar"**, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 65-75.
- Altan Çetin, **İrfan Ordusunun Temelleri Türklerde Medreseler**, Dinî Araştırmalar, c. II, S. 5 (Ankara Eylül-Aralık 1999), s. 177-202.
- Arslan Terzioğlu, **Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakış**, Tarih ve Toplum, c. XIX, S. 110 (İstanbul Şubat 1993), s. 81-88.
- Arslan Terzioğlu, **"Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Hastahane ve Tıp Tarihine Bir Bakış"**, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997, s. 359-367.
- Cemal Sofuoğlu, **Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'deki İzleri**, DÜİFD., c. V (İzmir 1989), s. 127-180.
- Emel Esin, **Türk Kültürü El-Kitabı Seri II, Cild 1/b (Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar)**, İstanbul, 1978.
- Emel Esin, **Böri Tigin Tamgaç Buğra Kara Hâkân İbrahim'in (H. 444-60/1052-68) Semerkand'da Yaptırdığı Âbideler**, Sanat Tarihi Yıllığı, S. VIII/1978 (İstanbul 1979), s. 37-55.
- Enver Konukçu, **Balasagun**, DİA., c. V, s. 4.
- Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991.
- Fikret Türkmen-Alimcan İnayet, **Manas Destanı**, Ankara, 1995.
- Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1980.
- Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1962.
- Fuad Köprülü, **Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1923.
- Halil Ersoylyu, **Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar**, TDA., S. 15 (İstanbul Aralık 1981), s. 17-41.
- Hüseyin Ali ed-Dakukî, **el-Hareketü'l-Fikriyye fî Ahdi'd-Devleti'l-Karahâniyye**, Dirâsâtü'l-Ulûmi'l-İnsaniyye, c. II, S. 2 (Bağdad 1993), s. 7-28.
- İbrahim Kafesoğlu, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul, 1980. Bu çalışma daha önce TED., S. 1 (İstanbul 1970), s. 1-38'de yayınlanmıştır.
- İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977.
- İsa Özkan, **"Manas Destanı'nda İslâmî Unsurlar"**, Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şoleni, Ankara, 1995, s. 193-200.
- Mehmet Kara, **Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig**, Ankara, 1990.
- Mecdudd Mansuroğlu, **Bitikçi**, İA., c. II, s. 657.
- Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri, 1993.
- Mustafa S. Kalaçin, **Divânü Lugatî't-Türk**, DİA., c. IX, s. 446-449.
- Mustafa Kafalı, **Divanu Lugatî't-Türk'ün Tarihi Coğrafya Bakımından Kaynak Olarak Değer-**

- İlendirilmesi**, Türk Yurdu, S. 89 (Ankara Ocak 1995), s. 35-36.
- Mustafa Budak, **Cemâl-i Karşı**, DİA., c. VII, s. 304-305.
- M. F. Grenard, **"Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi"**, Çev. O. Turan, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul, 1980, s.245-308. Bu makale daha önce **Ülkü** (S. 74, 79, 80, 82, 83)'de yayınlandı.
- Necla Pekolcay, **İslâmî Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1967, c. I.
- Nesimi Yazıcı, **"Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu-Gelişimi"**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXIX, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1993), s. 3-16.
- Nevzak Özkan, **"Manas Destanı'nda Dinî Terim ve Kavramlar"**, Manas Destanı, Kayseri, 1995, s. 71-128.
- Nihat Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1971, c. I.
- Omelyan Pritsak, **Mahmud Kaşgarî Kimdir?**, TM., c. X (İstanbul 1953), s. 243-245.
- Omelyan Pritsak, **Kara-Hanlılar**, İA., c. VI, s. 251-273.
- Osman Turan, **İlig Ünvanı Hakkında**, TM., c. VII-VIII/1 (İstanbul 1942), s. 192-199.
- Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, İstanbul, 1981.
- Reşat Genç, **"Karahanlılar"**, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. VI, s. 137-179.
- Reşat Genç, **"Karahanlılar Devri Kültürü ve Karahanlı Devleti ve Teşkilâtı"**, Tarihte Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 283-285.
- Reşat Genç, **Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, 1997.
- Reşat Genç, **Hârûn Buğra Han**, DİA., c. XVI, s. 257-258.
- R. Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig**, İA., c. VI, s. 1038-1047.
- Saffet Bilhan, **900 Yıllık Bir Türk Eğitim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi**, AÜEBFD., c. XV, S. 2 (Ankara 1982), s. 117-124.
- Saffet Bilhan, **Tıp Okulu Niteliğinde 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi**, AÜEBFD., c. XV, S. 2 (Ankara 1982), s. 125-130.
- Saim Sakaoglu, **"Divânı Lügatî't-Türk'teki Bazı Atasözleri Üzerine"**, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara, 1997, s. 261-267.
- Seyfettin Erşahin, **Kırgızlar ve İslâmiyet (Göçebe Bir Türk Boyunun İslâmlaşma Tarihi Üzerine Bir Deneme)**, Ankara, 1999.
- Tuncer Gülensoy, **Atebetü'l-Hakâyık**, DİA., c. IV, s. 50-51.
- Tuncer Gülensoy, **Edib Ahmed Yüknêkî**, DİA., c. X, s. 421-422.
- Vasfi Mahir Kocatürk, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, 1964.
- W. Barthold, **Buğra-Han**, İA., c. II, s. 760-761.
- W. Barthold, **Ali-Tegin**, İA., c. I, s. 358.
- W. Barthold, **Arslan-Han**, İA., c. I, s. 610.
- W. Barthold, **Böri-Tigin**, İA., c. II, s. 740-741.
- W. Barthold, **Karahıtay**, İA., c. VI, s. 273-276.
- W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Yay. Haz: Kâzım Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka, Ankara, 1975.
- **Yesevîlik Bilgisi**, Haz. Mustafa İsen-Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Ankara, 1998.
- Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, 1999.
- Yusuf Ziya Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir İslâm Hukukçuları**, Ankara, 1976.
- Zeki Velidi Togan, **Balasagun**, İA., c. II, s. 269-272.
- Zeynep Korkmaz, **Kaşgarlı Mahmud ve Divan-u Lügat-it Türk**, Millî Kültür, c. II, S. 10 (Ankara Mart 1981), s. 15-19.

C- GAZNELİLER (963-1186)

Gazneliler Devleti, Türklerin M. Ö. II. yüzyıldan itibaren yurt tuttukları bir bölgede, Afganistan'da, şüphesiz buraların eskiden beri farklı Türk grupları tarafından yerleşilmiş bölgeler olmasının avantajından da faydalanarak kurulmuştur. İlk Türk-İslâm devletleri içerisinde önemli bir konuma sahip bulunan Gazneliler, iki asrı geçen hakimiyet dönemlerinde bu opraklar yanında, özellikle de Kuzey Hindistan'da büyük bir güç olarak varlıklarını kuvvetle hissettirmişlerdir. Bu bölgelerde Sünnî İslâm'ın yayılması için çaba sarf etmişlerdir. Onların bu gayretleri, ileriki yüzyıllarda bölgede Müslüman Türk varlığının silinmez izlerinin kalmasına yardımcı olması yanında, önemli yoğunlukta yerli toplulukların da İslâm'la müşerref olmaları sonucunu doğurmuştur.

Gazneliler Devleti ve hanedânı, Kâbil'in 154 km. güney-batısındaki başkentleri Gazne dolayısıyla *Gazneliler* ismini almış, bununla birlikte Gazneli Mahmud'un lâkabı dolayısıyla *Yeminîler* ve hanedânın kurucusu ebebiyle *Sebükteginîler* olarak da adlandırılmışlardır.

1- Gaznelilerin Siyasî Tarihi

Bilindiği üzere daha Abbasîlerin başlarından itibaren Türkler İslâm Devleti'nin hizmetine girmeye başlamışlardı. Bu durum zaman içerisinde giderek gelişmiştir. Aynı şekilde Türkler, İran'daki Müslüman hanedânların, *Büveyhîlerin* ve *Sâmânîlerin* de hizmetlerinde bulunmuşlardır. Sâ mâ nî ler (819-1005)'in devlet kadrolarında Türklerin, bilhassa 912'den itibaren vali ve komutan seviyesinde görevler üstlenmekte olduklarını görüyoruz. Tabiatıyla devletin zayıfladığı dönemlerde bu Türkler, kendi kuvvetlerine dayanarak yarı bağımsız bir biçimde hareket etmekten de çekinmemişlerdir. İşte bu arada hatırlayabileceğimiz Türk komutanlarından biri de Gazneliler Devleti'nin temellerini atacak olan **Alptegin**'dir.

Tahminen 880-881'de doğmuş olan Alptegin, önce Sâ mâ nî Emiri Ahmed b. İsmail (907-914)'e köle olarak satılmış, onun hassa askerleri arasında dahil olmuş bir Türk gulâmıdır. Sahip olduğu meziyetler dolayısıyla zaman içerisinde temayüz eden Alptegin, Emir **Nasr b. Ahmed** (914-943) tarafından azat edildi. **Nuh b. Nasr** (943-954) döneminde yükselmeye devam eden Alptegin, önce bazı birliklerin komutanlığına, daha sonra da çok önemli bir görev olan Hâcibu'l-Hüccâblığa (hassa askerleri komutanlığı-

na) getirilmiştir. Bundan sonra emir olan **Abdûlmelik** (954-961) üzerinde büyük bir nüfûz sahibi idi ve bu sırada Sâ mânî siyasetinde aktif bir rol oynuyordu. Bu arada Abdûlmelik, onun özellikle de 950'lerden sonra gitgide artmış olan nüfûz ve etkisinden çekinerek kendisini devlet merkezi Bu-hara'dan uzaklaştırmak istedi. Nihayet Alptegin'in Şubat 961'de Nişabur'a gelerek, Horasan valiliğine başladığını görüyoruz. Fakat o başta devletin veziri **Bel'âmî** ve kendi yerine hâcibü'l-hüccâblığa tayin ettirdiği bir kölesi sayesinde Saray'da etkisini devam ettirmekten ve gelişmelerden haberdar olmaktan da geri durmadı.

Alptegin'in Horasan'da görevine başlamasından bir müddet sonra, at-tan düşerek ölen (Kasım 961) **Abdûlmelik b. Nuh**'un yerine, Sâ mânî tahtına **Mansur b. Nuh** (961-976) geçince, o, bu değişikliği kendi geleceği açısından uygun görmediği gibi, bozulan ilişkiler sonucu üzerine gönderilen Sâ mânî ordusunu da mağlup etti (Nisan 962). Gelişen diğer bazı olay-lardan sonra Alptegin'in, Gazne'deki yerli hanedânı, *Levikleri* ortadan kal-dırarak bağımsız bir beylik kurduğu ve Gazneliler Devleti'nin temellerini attığını görüyoruz (Ocak 963).

Alptegin Eylül 963'te Gazne'de ölünce yerine oğlu **Ebû İshak İbra-him** (963-966) geçtiyse de, daha önce Gazne'de hakim olan Levik hane-dânının başkaldırısıyla karşılaştı. Bu tehlike Sâ mânî ailesinin yardımıyla atlatılabilirdi. Bu yardım Gaznelilerin, itibarî de olsa, Sâ mânîlere bağlan-masıyla sonuçlandı. Ebû İshak İbrahim'in oğlu yoktu. Zaten onun zama-nında gerçek hakim **Bilgetegin** ve **Sebüktegin** adlı komutanlardı. Nitekim İbrahim'in ölümünden sonra devlete önce Bilgetegin (ö. 975), sonra **Böri-tegin (Pirî Tegin)**, daha sonra da Alptegin'in en güvendiği komutanlardan olan Sebüktegin hakim olmuştu (Nisan 977).

Sâ mânîlerin hakimiyetini tanımaya devam etmiş olan Sebüktegin (977-997) Gazneliler hanedânının da kurucusudur. Artık bundan sonra devletin başında daima onun soyundan gelen bir hükümdar bulunacaktır. Sebüktegin kısa sürede, sınırlarını genişletti ve hakimiyetini Toharistan, Zabulistan, Zemindâver, Gûr ve Belucistan'a kadar genişletti. Daha sonra da Hindistan seferlerine girişti. 979 ve 988'deki iki savaş Sebüktegin'in galibiyetiyle sonuçlandı. Gazneliler Kâbil nehri boyunca Peşaver'e kadar ilerlemeye ve İslâmiyet'in tohumlarını oralara kadar atmaya muvaffak ol-dular. Bu sırada bunlar ve diğer bazı başarıları dolayısıyla Sâ mânî hüküm-darının ona Nâsirü'd-Din ve 'd-Dünya unvanını verdiğini, babasıyla birlik-te veya münferit olarak seferlere çıkan ve başarılı sonuçlar alan oğlu bü-yük Türk-İslâm kahramanı Mahmud'a da Horasan Valiliği'ni ve *Seyfû'd-Devle* lâkabını tevcih ettiğini biliyoruz.

a- Gazneli Mahmud (998-1030)

Sebüktegin Ağustos 997'de öldü. Yerine oğlu **İsmail** (997-998)'i veliaht göstermişti. Fakat Mahmud bunu kabul etmeyerek kardeşine karşı mücadeleye başladı ve neticede Mart 998'de Gazne'de babasının tahtına oturdu. Daha sonra ilim adamlarına, şair ve ediplere gösterdiği yakın ilgi ve alaka; birçok sanat eserinin oluşmasına katkıları ve özellikle de Hindistan'a İslâmiyet'in yayılması için yaptığı seferlerde adını Türk-İslâm tarihine silinmeyecek bir biçimde yazdıracak olan Gazneli Mahmud 14 Kasım 970'de doğmuştu ve tahta geçtiğinde ancak 28 yaşındaydı.

Mahmud çocukluğundan itibaren iyi bir dinî tahsil görmüş, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemişti. O dini iyi bilmekteydi ve hatta Hanefî fakihî sayılabilecek derecede Fıkıh bilgisi sahibiydi, İslâmî geleneklere oldukça âşinaydı. Din uğruna her türlü fedakarlığı üstlenmekten geri durmayan Mahmud, büyük tarihçimiz Necip Asım (Yazıksız)'ın ifadesiyle; "*Dîn-i Mübîni politikasına üssü'l-harekât* (davranışlarına başlangıç noktası) *ittihaz etmişti*".⁶⁹ Geçmiş padişahlara ait haberleri dinlemeyi severdi. Siyasî yönü de ihmal edilmemiş, babası Sebüktegin'in **Pendnâme**'si ile yetişmişti.⁷⁰ İlk gençlik yılların itibaren devlet idaresinde farklı görevler almış, seferlere katılmış veya bunlardan bazılarını bizzat yönetmişti. Böylece teorik bilgilerini, uygulanabilir gerçekler halinde benliğine yerleştirmişti. Bütün

69-Necip Asım (Yazıksız), **Türk Tarihi**, İstanbul, 1316, s. 227.

70-Babasının Mahmud'a öğütlerinden birkaç örnek; "*Memleketinin idaresinde gafil olma... Ordu ve askerin durumundan, silahlardan ve maaşlardan ve iâşelerden haberdâr ol... Müstahak olanın hakkını ver... Yolları emin tut, zira bu çok önemli bir iştir ve çölde tüccardan çalınan her malın senin hazinenden götürülmüş olduğunu bil. Hırsız öldürüp malı hak sahibine iade edinceye kadar uyuma. Aksi halde Allah'ın sana kıyamet günü bundan dolayı hesap soracağını bilesin... Muâmelâtan, pazar, narhlar ve alış-verişten haberdâr ol... Eğer gece yarısı senin memleketinde bir canlı aç uyursa Tanrı senin cezasını verir... Hiçbir zaman zulmü uygun görme... Cömert ve merhametli olmalısın ve senin affın öfkenden fazla olmalı ki, insanlar sana rağbet etsinler... Bir işi lâıyk olmayan bir kimseye buyurmamalısın... Padişahın en büyük düşmanının kendini beğenmişlik ve istibdat olduğunu bil... Her işte dostluğu denenmiş sadık insanların tavsiyelerini al ve o hususta kendi aklınla karar ver... Memleketin her tarafına casuslar ve haberciler tayin etmelisin, tâ ki, gece ve gündüz durumdan seni haberdâr etsinler... Benim sana söylediğim bu sözlerin hepsini ezberlemeli ve kalbine nakş etmelisin ve bundan yüz çevirmemelisin tâ ki, Allah seni iki cihanda talihli kulsın, İnşâallâhü Teâlâ. Bu benim sana nasihat ve vasiyetimdir*". Erdoğan Mercil, **Sebüktegin'in Pendnâmesi**, İTED, c. VI, S. 1-2 (İstanbul 1975), s. 203-232.

bunların neticesinde Gazne tahtına oturduğunda Mahmud, üstlendiği görev için oldukça iyi bir alt yapıya sahip olmuş bulunuyordu ve devletin başında bulunduğu otuz senenin üzerindeki bir sürede takip ettiği yol ve bu yolda gösterdiği başarıyla, çok önemli bir Türk-İslâm kahramanı olarak adını tarihe yazdıracaktı.

Gazneli Mahmud, Sâ mânîler tarafından tanınmamış bulunan Abbâsî Halifesi'ne elçiler göndermiş, onun adına hutbe okutmuştur. Halife **Kadir-Billah** (991-1031) da kendisine *Yemînü'd-Devle ve Emînü'l-Mille* lâkabı ile birlikte hil'at, tac ve bayrak göndermiş, 1000 yılında bu münasebetle Gazne'de büyük bir tören yapılmıştı. Mahmud, Halife'nin kendisini tâltifine karşılık; "*İslâm dinine yardım etmek ve İslâm düşmanlarını söküp atmak maksadıyla her yıl Hindistan'a sefer yapmayı vaat etmişti*". Mahmud'un faaliyetleri dolayısıyla Halife'nin ona daha sonra da *Nizâmü'd-Din* ve *Nâsıru'l-Hak* lâkaplarını verdiğini biliyoruz. Bununla birlikte Mahmud ile Halife'nin münasebetlerinin bazı nedenler dolayısıyla zaman zaman bozulduğu görülmektedir. Fakat her şeye rağmen Mahmud Şîî Fatimî hilâfetinden gelen teklifleri geri çevirmiş, Sünnî İslâm'ın bayraktarı olmaya ömrü boyunca devam etmiştir.

Gazneli Mahmud'un, başa geçişinden 1030'da ölünceye kadar bir savaş meydanından diğerine koştuğu görülür. Sadece Hindistan'a on yedi sefer yapan ve Gazneli Devleti'ni dönemin en büyük kuvveti haline getiren Mahmud, İslâm devletleri içinde "*sultan*" unvanını ilk defa kullanmış hükümdar olarak da bilinir. Mahmud, yenilgi acısı tatmadan ömrünü sona erdirmiş, fakat halefleri devletin ihtişamını ve kuvvetini devam ettirememişlerdir. Zaten bilhassa da bu nedenledir ki, bu devlet hatıra geldiğinde; öncelikle onunla birlikte oğlu Mesud hatırlanır.

Mahmud, tahta geçişinden itibaren tükenmez bir enerji ile savaş meydanlarına koşmuştur. Türk-İslâm dünyasının da en önde hatırlanacak kahramanlarından olan Gazneli Mahmud, şüphe yok ki, sarayında bir misafir gibi kalmış, 61 yıllık ömrünün yaklaşık 45 senesini *gazâ* ve *cihad* meydanlarında daimî bir hareket halinde tüketmiştir. Önce Karahanlılar tarafından 999'da ortadan kaldırılan Sâ mânîler Devleti'nin topraklarından kismetini almıştır. Samânîlerin ortadan kalkması, Mahmud'a tam bağımsız olma imkânını vermiş olması dolayısıyla da ayrıca önemlidir. Artık o sürekli bir biçimde fetihlere girişebilecektir. Bunlar arasında Sistan'a yaptığı seferleri (999, 1002, 1003) ve buranın fethini (Aralık 1002), Gazne ül-

kesine akınlar düzenleyip ticaret kervanlarının yollarını kesen Gûrlular (1000-1215)'a karşı olan savaşlarını ve bunlar arasında İslâm'ı yayma çabalarını, Hârizm seferini ve zaptını (1017), Horasan için Karahanlılarla mücadelelerini ve Oğuzlara karşı olan harplerini sayabiliriz. Kusdar bölgesinin itaat altına alınması (1011 sonu), Garcistan'ın fethi (1012) ise, diğer bazı sefer ve fetihleri arasında hatırlanabilir.

Şüphesiz Gazneli Mahmud'un savaşları, seferleri arasında en önemli yeri, daha önce babası döneminde tanıdığı Hindistan'a karşı muntazaman düzenlediği Hint seferleri tutar. Onun Hint seferlerinin iki önemli sebebe dayandığı tespit edilir. Birincisi *bu zengin ülkenin imkânlarından faydalanmak*, ikincisi *İslâm dinini yaymaktır*. Tabiatıyla büyük Gazneli ordusunu hareket-siz tutmanın tehlikelerini Mahmud'un iyi değerlendirmiş olmasının da, askerlerini cihada, özellikle Hindistan'a yöneltmesinde büyük etkisi vardır.

Hindistan seferlerini önemleri dolayısıyla kısaca gösterelim:

Birinci Hint Seferine Mahmud Eylül 1000 tarihinde çıkmıştır. Bu seferinde Kâbil'in doğusunda **Lamgân** bölgesinde Hintlilere ait bazı kaleleri fethetmiştir.

İkinci Hint Seferi, Eylül 1001'de bütün **Pencap**'ı ele geçirmiş olan **Vayhand Racası Caypal**'ın üzerine yapılmıştır. 30.000 piyade, 12.000 süvari, 300 filden oluşan Caypal'ın ordusu, 15.000 atlıdan oluşan Gazneliler karşısında hezimet uğramış (27 Kasım 1001), Caypal ancak fidye karşılığı serbest bırakılmıştır. Sonuçta halkın gözünden düşen Caypal, kendini ateşe atarak intihar etmiştir. Mahmud bu sefer sonunda büyük çapta ganimet elde ettiği gibi, Vayhand'ı fethetmiş, daha önce Sâ mânîlerden aldığı *Seyfî'd-Devle*, Halife Kadir-Billah'dan aldığı *Yemînü'd-Devle* ve *Emînü'l-Mille* unvanlarına ilave olarak *Gazi* unvanını da almıştır (Nisan 1002).

Üçüncü Hint Seferi 1004'te **Bhatiya** üzerine yapılmış, buranın racası **Becî Rây** mağlup edilerek, bölge fethedilmiş, büyük çapta ganimet elde edilmiştir. Bölgede *mescid* ve *minberler* yaptıran Mahmud, ayrıca da İslâm'ı öğretmeleri için buralara âlimler göndermiştir.

Dördüncü Hint Seferi 1006 baharında **Multan**'a yapıldı. Sebebi daha önce buraya giden Karmatîlerden Multan Emiri **Ebu'l-Fütûh Davud**'un Sünnîlikten ayrılarak Karmatîlik mezhebine girmesi ve bunu yaymaya çalışmasıdır. "*Esasen Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinin ana gayesi putperestlikle mücadele ve İslâmiyeti yaymak, aynı zamanda da Sünnîliği korumak şeklinde görülmektedir*".

Mahmud, Multan'a gitmek için Pencap Racası Anandpal'dan ülkesinden geçme müsaadesi istemiş, olumsuz cevap alması üzerine; evvela onun ülkesini yağmalamış, sonra Multan'ı zaptetmiş, Batınîleri ortadan kaldırmıştır. 1008'deki *Beşinci Hint Seferi* de, Mahmud'un kuzeyde Karahanlılarla meşgul olmasından faydalanarak, Multanlıların onun hakimiyetini reddetmesi ve yeniden Hint dinine dönmeleri üzerine, onlara karşı yapılmış; şehir tekrar alınarak, çeşitli idarî düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Aynı yılın sonbaharı *Altıncı Hint Seferinin* tarihini belirler. Bu defa işleminde Pencap Racası **Anandpal**'ın da bulunduğu birleşik racalar ordusu üzerine gidilmiş, Vayhand yakınlarında zafer elde edilmiş ve Pencap yolu kesin olarak açılmıştır. Aynı zamanda pek çok ganimet elde edilmiştir.

Yedinci Hint Seferi 1009'da büyük bir ticaret merkezi olan **Narayanpur**'a yapıldı. Sonuç mukavemet göstermeden itaat ve yıllık vergi mukabili barıştır.

1010'daki *Sekizinci Sefer* yine Multan'daki Karmatîlere karşıdır ve dördüncü Hint seferinin mütemmimidir. Karmatîler sindirilmiş, bölge tamamen temizlenmiştir. Bir sonraki *Dokuzuncu Hint Seferi* ise 1014 yılındadır ve Mahmud Keşmir'e kadar uzanmıştır. Bu seferin Hindistan'daki yankıları büyük olmuş ve Hindûların bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiştir. Mahmud bölgede camiler yaptırmış, hocalar tayin etmiştir. Bunun üzerine Abbasî Halifesi kendisine *Nizâmeddin* lâkabını vermiştir.

Mahmud'un Hint seferlerinin önemlilerinden biri de 1014 sonu ile 1015 başlarında gerçekleştirdiği *Onuncu Hint Seferi*dir. Bunda hedef Delhi'nin 150 km. kadar kuzeyinde, Hindûlarca mukaddes sayılan çok önemli bir putun bulunduğu **Tanisar** (Thanesar) şehri idi. Burası zaptedildi, put Gazne'ye getirildi.

1016 yılında Keşmir'de **Lohkot** (bugünkü Boharin) kalesini almak üzere yapılan *On Birinci Hint Seferi*, şiddetli kış sebebiyle sonuçsuz kaldıysa da, İslâm'ın yayılması açısından faydalı oldu.

Gazneli Mahmud 1018 sonbaharında *On İkinci Hint Seferine* çıktı. Cumna ile Ganj nehri arasındaki bölgeler zapt edildikten sonra, Krişna'nın vatani sayılan, mabetleri ile meşhur **Muttra**'yı ele geçirdi. Yola devamla **Knavc** şehrine gelindi, yüzlerce puthane tahrip edildi. Bu arada Hindûlardan on bin kadarı İslâmiyet'e geçti. Meşhur Gazne Camii, Knavc'dan alınan ganimetlerle yapılmıştır.

On Üçüncü Hint Seferi 1019 Aralık ayında, Hintli racaların *Knave*'ı geri almak için yaptıkları bir saldırı üzerine gerçekleşti. 150.000'den fazla asker ve 640 fil ile gelen Hintliler bozuldu ve kaçtılar. Bu sefer sırasında 580 fil ganimet alındı, islâmlaştırmaya devam edildi.

On Dördüncü Seferin tarihi 1021'dir ve Keşmir'e karşıdır. Amaç Lohkot kalesini almaktır. Fakat bu defa da fetih mümkün olamamıştır.

1022'de *On Beşinci Hint Seferine* çıkan Mahmud, içinde yarım milyon insan, 20.000 hayvan ve 500 filin barındığı, sarplığı ve sağlamlığıyla meşhur Kalincar kalesini kuşattı. Raca 300 fil karşılığı barışı elde edebildi. Bazı yerler fethedildi.

Bu arada Karahanlılarla ilgili bazı girişimlerde bulunan Mahmud, Gazne'ye döndükten sonra *On Altıncı* ve en meşhur Hint seferine çıktı. Hindistan'ın batı sahilinde Katiavar yarımadasındaki **Sumnat** şehrinde *Mabud Siva*'ya ait pek meşhur bir put vardı. Bu putun bulunduğu mabet de çok önemliydi ve zengin vakıflara sahipti. Kalabalık ziyaretçileri bulunuyordu. Hindû telâkkisine göre Sumnat'taki put, Hint ülkesindeki diğer putların üstünde olup Müslümanların fethettikleri topraklardaki putların başlarına gelenler, Sumnat putunun onlara verdiği birer ceza idi. Mahmud, bu inancı yıkmaya ve bu zenginliğe ulaşmaya gidiyordu. Çünkü bu sayede Hindistan'da İslâmiyet'in yayılması kolaylaşacaktı. Bir ay çölden yürüterek 6 Ocak 1026 günü Sumnat şehrine gelindi. İkinci hücumda şehir alındı. Hazinele yağmalandı. Bütün putlar yıkıldı. Asıl büyük put dört parçaya bölünerek Gazne'ye götürüldü. Bu parçalardan ikisi Gazne Ulu Camii ve Sultan Sarayı'nın kapıları önüne konulmuş, diğer iki parça ise Mekke ve Medine'ye gönderilmişti. Bu seferin yankıları pek büyük olmuş, Halife Kadir-Billah Mahmud'u hararetle tebrik etmişti. Halife mektubunda ona *Kehfü'd-Devle ve'd-Din* (Devlet ve dinin sığınağı) lâkabını verdiğini bildiriyordu. Bu seferin dönüş yolunda Mahmud'un ordusu İndüs Catları denilen bir çeşit nehir haydutlarının hücumuna uğramıştı. *On Yedinci Hint Seferi* bunları cezalandırmak için yapıldı. 1027 Martında Multan şehrine gelen Mahmud, 1400 gemi inşa ettirdi. Bunların önlerine ve yanlarına sivri demirler koydurdu. Her gemide yirmi *okçu* ve *neftçi* vardı. Nehir üzerindeki savaşta Catların gemileri delinerek batırıldı ve yakıldı. Daha sonra onların hazinelerini sakladıkları ada yağmalandı.

Mahmud'u son olarak Irak-ı Acem denilen Hemedan ve Rey şehirleri

arasındaki bölgeye sefer yaparken görüyoruz. Burada Bâtînî cereyanlar şiddet kazanmıştı. Mahmud 1029 Mayıs'da Rey'e girerek bölgeyi Bâtînîlerden temizledi. İşte buradan dönüştü, esasen sıhhati bozulmuş olan Mahmud'un hastalığının arttığını ve nihayet 30 Nisan 1030'da 61 yaşında öldüğünü görüyoruz.

Gazneli Mahmud'un, her bakımdan Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük sultanlardan biri olduğuna şüphe yoktur. O, son derece cesur, aynı oranda da basîretli, ihtiyatlı ve zeki idi. Din ilimlerinde belirli bir düzeye ulaşmıştı. Âlimlerin münazaralarını dikkatle dinler, sık sık onlara sorular sorardı. Sâ mânîlere bağlı bir beylik olarak devraldığı devletinin sınırlarını batıda Azerbaycan hudutlarından doğuda Hindistan'ın yukarı Ganj vadisine, Orta Asya'da Hârizm'den Hint Okyanusu'na kadar ulaştırmıştı.

b- Sultan Mesud ve Sonrası

Gazneli Mahmud'un yerine vasiyeti üzerine küçük oğlu **Muhammed** bir süre için geçirildi ise de, ordunun desteğini elinde bulunduran ve babasının ölümü sırasında İran'da fütuhatta olan **Mesud**, kardeşlerini mağlup ederek Ekim 1030'da 32 yaşında Gazne tahtına oturdu. **Halife Kadir-Billah** ona *Nâsıru Dinillah Hâfızu Ibadillah* ve *Zâhiru Halifetillah* unvanlarını verdi. Mesud'un hayatı da babası gibi, seferlerle geçmiştir. Bununla birlikte o, her zaman savaşlara ordusunun başında iştirak etmemiş, zaman zaman orduyu komutanların idaresinde sefere göndermiştir.

Sultan Mesud'un ilk faaliyetlerinden biri Teginâbâd'dan Herat'a yanına çağırdığı Ali Karîb ve kardeşini önce hapsedtirip sonra da mallarına el koymasındır ki, bu gelişme ona karşı ilk huzursuzluk belirtilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kasım 1030). Nitekim *Kavm-i Mahmûdî* veya *Muhmûdiyân* da denilen Sultan Mahmud'a hizmet etmiş devlet görevlileri, onun bu davranışından endişelenmişlerdir. Fakat o, bu grubu endişelendirecek davranış ve uygulamalara daha sonra da devam edecektir. Mesud tahta geçişinin ilk sıralarında ülke yönetiminde kendisine göre bazı düzenlemeler yapmıştır. Bu arada Mekrân bölgesi hakimi asi İsa'nın yerine kardeşi Ebu'l-Muasker'i getirmiş (Aralık 1030), Sultan Muhammed zamanında Gazneli ordusuna başkumandanlık etmiş olan amcası Yusuf'u Kustar'a vali tayin ederek onun bir sıkıntıya sebep olmamasını temin etmeye çalışmıştır. Kalincar kalesinde tutuklu bulunan eski vezir Hâce Ahmed b. el-Meymendî'yi serbest bırakarak kendisine vezir tayin etmiş, babasının eski vezirlerinden olup veliaht seçimi sırasında Muhammed'in tarafını tut-

muş bulunan “Hasenek” diye isimlendirilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed’i bertaraf etmiştir (Şubat 1031). Hârizmşah Altuntaş’ın görüşleri doğrultusunda, dış siyasetinin bir unsuru olarak Karahanlılara elçi göndermiş, uzun süren görüşmeler sonunda Süleyman Arslan Han ile antlaşma sağlamıştır. Bunu iki taraf arasında akrabalık ilişkilerinin kurulması takip etmiştir. Bu arada babası döneminde Hindistan ordularına komuta eden Eryaruk’u da tutuklatarak öldürtmüş, mallarına el koymuştur. Fakat bu olay Eryaruk’un yakın arkadaşı ve Mesud’un tahta geçişinde yararlılığı görülen Asıgtegin Gazi’nin, Sultan’ın yanından kaçmasına sebep olmuşsa da, daha sonra yakalattırılan Asıgtegin Gazi idam edilmiş, mallarına da el konulmuştur. Yine Mesud Belh’te bulunduğu sırada, kendi hakimiyetinde bulunan Sistan’a komşu Kirman bölgesinde bazı karışıklıkların olduğunu öğrenmiş, ileride buranın valisi olacak olan Ahmed b. Ali Nûştegin’i bir birlikle buraya göndermiş, Kirman’ı ülkesine katmıştır. Fakat Kirman’ın Gaznelilere bağlılığı uzun sürmemiş, düzenli bir idare kurulamamış olması dolayısıyla burası 1034’te tekrar Büveyhîlere geçmiştir.

Sultan Mesud başkenti Gazne’ye ancak 2 Haziran 1031’de gelebilmiş, burada törenlerle karşılanmıştır. Onun buradaki ilk icraatlarından biri de bazı kırınglıklara sebep olmuştur. Sultan Muhammed tahta geçtiğinde, başta ordu mensupları olmak üzere, çevrenin desteğini sağlayabilmek için bir kısım devlet görevlilerine paralar dağıtmıştı. Şimdi Mesud bu paraları geri istiyordu ve bu durum hiç de hoş karşılanmamıştı. Sultan Mesud, Taş Ferrâş’ı Irak orduları başkomutanlığına, Sultan Mahmud’un hazine-darı Ahmed Yınaltegin’i de Hindistan orduları başkomutanlığına tayin etmiştir. Bu sonuncusu kendisine verilen kuvvetlerle Sultan’ın önünde bir geçit yaptıktan sonra Hidistan’a hareket etmiş (17 Ağustos 1031), burada yararlı faaliyetlerde bulunduğu bir sırada, Mesud’un şüpheciliğinden ve etrafındaki-lerin tesirinde kalmasından kaynaklanan nedenler dolayısıyla isyan etmiştir. Bunun üzerine oğlu esir edilmiş, kendisinin kesilen başı Gazne’ye gönderilmiştir (Ekim 1034).

Vefat eden Kadir-Billah’ın yerine oğlu Kâim-Biemrillah (1031-1075) Abbasî Halifesi olduğunda, Sultan Mesud’a elçi göndermiştir. Sultan tarafından Belh’te kabul edilen elçilere iyi davranılmış, bu şehirdeki Ulu Camii’de 27 Aralık 1031’de yeni halife adına hutbe okunduğu gibi, birkaç gün sonra da törenle biat edilmiştir. Bu arada Mesud’un Altuntaş’la arası açıldıysa da, sıkıntı uzatılmamış, konu tatlıya bağlanmıştır.

Sutan Mesud'u uğraştıran problemler arasında Karahânîlulardan Ali Tegin'le olan mücadelesi önemlidir. Gazneliler adına Hârizmşah Altuntaş'ın, Buhara ile Semerkant yolu ortalarındaki Debusiye'de Ali Tegin'in kuvvetleriyle yaptığı savaşın, galibi olmamışsa da, Altuntaş savaş sırasında aldığı yaranın tesiriyle bir süre sonra vefat etmiş, yerine oğlu Harun tayin edilmiştir (1032). Ali Tegin'in Gazneliler aleyhine, daha sonra da bazı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Nitekim Türk kabilelerinden Kumeciler, onun teşvikiyle Huttalan civarına gelmişler, Gazneli vezirinin müdahalesiyle durum normale dönmüştür (1034). Ali Tegin, Hârizm hakimi Harun'un, Gazne ile ilişkilerini kesmek için isyana karar verdiğinde de, Selçuklularla birlikte onu desteklemiş, bu sırada da vefat etmiştir (Aralık 1034). İstiklalini ilan eden Harun'sa, Gaznelilerin aldıkları tedbirler sonucu önce yaralanmış, 18 Nisan 1035'te de vefat etmiştir.

Sultan Mesud, Hârizm meselesinin, Horasan ve Rey çevresinde isyan etmiş olan Türkmenlerin bu durumlarının merkezden halledilemeyeceğini, bu konulara bizzat el koyması gerektiğini düşündüğünde 13 Eylül 1034'te Gazne'den ayrılmıştı. O Horasan'da Türkmenlerle meşgul oldu, onları bozguna uğratarak çöllere kaçmalarını sağladı. Fakat Horasan tam olarak durulmuş, hadiseler yatışmış değildi. Buna rağmen 25 Ocak 1035'te Dihistan ve Taberistan bölgelerine gitmek üzere Nişabur'dan ayrıldı ve böylece fazla verimli olmayan bir sefer gerçekleştirmiş oldu.

Selçukluların kendilerine uygun bir yurt edinmek amacıyla Mayıs 1035'te Ceyhun'u aşarak Gaznelilerin hakimiyetindeki Horasan'a girdikleri, Merv, Serahs ve Ferâve arasındaki topraklara yerleşmiş oldukları bilinmektedir. Bu durum Gaznelilerle onlar arasında Mesud'un ölümüne, Selçukluların ise bağımsızlıklarını elde etmelerine kadar giden bir süreci de başlatmıştır. Selçuklular Hâcib Beg-toldı komutasındaki Gazne ordusunu Nesâ sahrasındaki Hisâr-ı Tâk'da ağır bir yenilgiye uğrattılar (Haziran 1035). Selçukluların bu başarılarından ümitlenen Irak Türkmenleri de harekete geçmişler, Rey'e yürümüşler, şehri almadan (Şubat 1038) Irak orduları komutanı Taş Ferrâş'ı yenmişler, önce esir etmiş, daha sonra öldürmüşlerdi. Bu arada Mesud, Horasan'ın karışık durumuna rağmen Hindistan'a sefere çıkmış, Hansi kalesini fethetmişti (31 Aralık 1037). Bunu bölgedeki diğer bazı kalelerin fethi takip etmişti. Böylece Sultan Mesud, halletmesi gereken problemler yerine, başka bazı konularla ilgilenmiş, yeterince dikkatli bir yönetici olmadığını göstermiş olmakta idi. Öte yandan

Gaznelilerin Selçuklularla ikinci karşılaşmasına sıra gelmişti ki, Serahs yakınında Hâcib Subaşı komutasındaki Gazneli ordusuyla Selçuklu ordusu arasında, sabahtan öğleye kadar süren meydan muharebesini, Selçuklular kazanmıştı (Mayıs 1038 sonu). Bunun üzerine bütün Horasan Selçukluların kontrolüne geçmiş, Haziran ayında Nişabur'da hutbe Tuğrul Bey adına okunmuştu. Sultan Mesud son karşılaşmadan önce Ulya-âbâd'da Çağrı Bey'in emrindeki Türkmenleri bozguna uğratmış (14 Nisan 1039), fakat çöle kaçan Selçukluların takibini, tehlikesinden dolayı kabul etmemişti. Nihayet uzun hazırlıklardan sonra 7-9 Ramazan 431/22-24 Mayıs 1040'ta Dandanakan hisarı önünde gerçekleşen savaşta Gazne ordusu büyük bir hezimete uğradı. Artık Selçuklular geniş bir ülke ile beraber müstakil bir devlete de sahip olmuşlardı.

Savaş alanını terk eden Mesud, önce Merv ovasındaki Berkdiz kalesine, daha sonra da Garcistan tarafına kaçtı. Beraberinde kardeşi Abdürreşid, oğlu Mevdud ve bazı devlet ileri gelenleri bulunduğu halde 21 Haziran 1040'ta başkenti Gazne'ye ulaştı. Fakat burada da tutunamayan Mesud, oğlu Mevdud ve veziri Ahmed b. Abdüssamed'i Selçuklularla mücadeleyle görevlendirerek, kendisi hazineleriyle birlikte 15 Kasım 1040'ta Hindistan'a hareket etti. Sind nehrini geçtikten sonra Mârikale denilen yerde hazineye göz dikmiş olan gulâmlarının ayaklanmasıyla karşılaştı. Mesud tahttan indirilerek yerine kardeşi Muhammed ikinci defa devletin başına geçirildi (21 Aralık 1040). Sultan Mesud hapsedildiği Gîrî kalesinde, kısa süre sonra öldürüldü (Ocak 1041). O, sağlam yapılı, cesur, güçlü kuvvetli, cömertti. Fakirlere çok sadaka verirdi. Bir Ramazanda bir defasında fakirlere bir milyon dirhem gümüş para dağıtmıştı. İlme ve ulemâyâ büyük değer verirdi. Çok sayıda ilim adamı eserlerini, şairler şiirlerini ona ithaf etmişlerdi. Başkentini güzel binalarla süslemişti. Fakat bunlar ve diğer bir kısım iyi niteliklerine rağmen, babasının akıl ve dirayetinden mahrumdu. Genç ve hırslı nedimlerinin etkisinde kalarak, hanedânın emektarlarını çevresinden uzaklaştırmıştı. Komutanların da itimadını kaybetmişti. Sonuçta babasının ona bıraktığı büyük ülke kendisinden sonra küçülmeye, güçlü Gazneliler Devleti duraklamaya yüz tuttu.

Amcası Muhammed'i kısa zamanda (saltanatı üç ay on sekiz gün) ortadan kaldırıp babasının yerini alacak olan *Şihabuddevle* lâkaplı **Mevdud** (1041-1049), kendisine dedesi Mahmud'u örnek almıştı. Ülke içerisinde asayişin temin ettiyse de Selçuklularla başa çıkamadı. Artık duraklama sü-

recine girilmişti ve gerek Mevdud ve gerekse daha sonrakiler (**Mesud II**, 1049'da beş gün; **Ali** 1049-1050; **Abdürreşid** 1050-1052; **Tuğrul** 1052; **Ferruhzâd** 1053-1059) artık ülkeyi içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtaracak güçte değillerdi. Yer yer isyanlar başlamıştı. Hindûların isyanları, Gûrluların, Selçukluların baskıları birbirini ardınca tahta çıkan Gazneli sultanlarını müşkül vaziyette bırakıyordu.

Gazneliler Devleti'nin bu duraklama devresinde *Zâhirü'd-Devle* unvanlı **İbrahim** (1059-1099) döneminde, uzun yıllardır devam eden Selçuklu Gazneli mücadelesine son verilerek barış gerçekleştirildi (1059). O, babası Mesud ve dedesi Mahmud dönemlerinde Gazneliler devletinin ulaşmış olduğu düzeyi tutturmak için gayret göstermiş, Selçuklularla eşit şartlar altında müzakerelere girişerek sonuçta, Mâlikşah'ın tahta geçişi sırasındaki bazı pürüzler müstesna, uzun yıllar sürecek bir barış dönemini gerçekleştirmiştir. Bu arada iki hanedân arasındaki olumlu ilişkiler bazı evlilik bağlarıyla da güçlendirilmiştir. Ataları gibi Hindistan seferlerine devam eden Sultan İbrahim bu bölgede bazı kaleleri fethetmiş, Gûr bölgesini de hakimiyeti altına almıştır. Bu döneminde ülkede asayiş ve düzen sağlanmıştır. Sultan İbrahim'in kırk yıl gibi uzun bir dönemi içeren hükümdarlığı sırasında Gazneliler Devleti, Doğu Afganistan ve Kuzey Hindistan'da parlak günler yaşamıştır. O âdil ve cömertti. Dinin ve ilmin koruyucusu olarak çok sayıda medrese, cami ve benzeri mimarî eserler meydana getirmişti.

Sultan İbrahim'i oğlu **III. Mesud** (1099-1115) takip etmiştir. Onun döneminde de âdil bir idare var olmuş, halk kendisine *Mesud-i Kerîm* diye hitap etmiş, bu arada bazı Hint seferleri de gerçekleştirilmiştir. Müteakiben Mesud'un oğulları **Şîrzâd** (1115-1116), **Melik Arslan** (1116-1118) ve **Behramşah** (1118-1152) tahta çıktılar. Fakat uzunca bir süre tahtta kalmış olan Behramşah artık tam bağımsız değildi. Selçuklu Sultanı Sencer'e tâbî idi. Çünkü tahta onun yardımıyla ulaşabilmişti. Bu arada ülkede asayiş bozulmuştu. İsyanlar büyük bir hızla devam ediyordu. Nihayet onun Selçuklularla da arası açılmıştır. Gûrlular Gazne'yi yakmışlardır (1151). Behramşah Gazne'ye tekrar hakim olduysa da, artık devlet iyice çöküntü devresine girmiştir.

Gaznelilerin son sultanı **Hüsrev Melik** (1160-1186)'tir. Fakat daha önce **Hüsrevşah** (1152-1160), başkenti Gûrlulara bırakmak mecburiyetinde kaldığından, o artık Hindistan'da Pencap bölgesine hakimdir ve

1186'ya kadar orada hüküm sürecektir. Hüsrev Melik, devleti yıkılmaktan kurtarabilecek karaktere sahip değildi. Çeşitli bölgelerdeki Türk ve yerli emirler ondan yüz çevirerek bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Sonuçta Gazne'yi almış olan Gûrlular 1181/82'de Lahor kapıları önlerinde göründüler. Birkaç sene devam eden bu harekât neticesinde Pencap bölgesi ve Lahor Gûrluların eline geçti, Gazneliler Devleti son buldu 1186.

2- Devlet Teşkilâtı

Gazneliler, devlet teşkilâtlarını oluştururken, önlerinde örnek olarak öncelikle Sâ mânîleri bulmuş olmalıdırlar. Böylece onlarda Abbasîlere varan İslâm tesiri yanında, kaynağını büyük ölçüde kendi köklerinden, yani İslâm öncesi eski Türk hayatından aldıkları tesirlerin bir birleşimi görülür. Bizzat idare müesseselerinin isimleri ve fonksiyonları bu durumun kanıtıdırlar.

Gazneliler Devleti'nin kurulduğu bölgelerde çok eski dönemlerden beri çeşitli Türk zümreleri vardı. Daha sonra Hint seferleri dolayısıyla Orta Asya'dan bölgeye göçler de olmuştur. Gazneliler Devleti'nin tebaasını bu Türkler ve muhtelif etnik kökenli yerliler oluşturmakta idi.

Gaznelilerde devlet bürokrasisinin en üst noktasında kendisine *Emir* veya *Sultan* denilen hükümdar bulunurdu. Gazneli sultanlarının İslâmî yönlerini vurgulayan çeşitli lâkap ve unvanları bulunurdu. Gaznelilerde hükümdardan sonra devletin en yetkili kişisi *Hâce-i Buzurk* unvanını taşıyan *vezir*di. Hükümdarın mührü onda bulunur ve bütün konularla meşgul olma yetkisine sahip olurdu. Hükümdar gerektiğinde onunla ve diğer divân reisleriyle istişare ederdi. Bununla birlikte son kararı vermekte hükümdar tam serbestliğe sahip olduğu gibi, vezir tayini de zorunlu değildi.

Gazneli sultanlar, Abbasî halifeleri ile iyi ilişkiler içinde bulunurlar, hiç değilse görünüşte, onun vekili gibi hareket ederlerdi. Gaznelilerden özellikle Sultan Mahmud ve Mesud'un Abbasî halifeleri ile ilişkileri söz konusu edildiğinde, çift taraflı bir etkileşimi hatırlamamız yerinde olacaktır. Buna göre; Gazne sultanları halifenin manevî nüfûzundan faydalananak fetihlerine bir nevî meşrûiyet kazandırmaya çalışmışlar, buna karşılık halifeler ise onlara dayanmanın kendilerine temin ettiği güç sayesinde Büveyhîlerin baskılarını hafifletmişlerdir.

Gaznelilerin saray teşkilâtı, döneminde kurulan diğer Müslüman Türk devletlerine benzerlik gösterir. Zaten Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuk-

luların birçok müesseselerinde Sâmânîler vasıtasıyla Abbâsî tesiri görülür. Nitekim Gazneli sarayında Ağacı (*Hâcibü'l-Hüccâb*), *Candâr*, *Emîr-i Silâh*, *Camedâr*, *Şarabdâr*, *Hansâlâr*, *Emîr-i Ahûr*, *Emîr-i Şikâr*, *Emîr-i Hares*, *Çavuş* ve benzeri görevliler bulunurdu. Bununla birlikte, Gazneliler devrinde daha önceki Türk müesseselerinden, varlıklarını devam ettirmekte olanlara da rastlanır.

Bu vesile ile elçilerin karşılanması ve hükümdar tarafından kabulünde görev yapan özel bir teşrifat memuru pozisyonundaki *Resuldârı* hatırlamamız mümkündür. Gazneli sarayının önde gelen görevlileri arasında yer alan resuldâr, yabancı elçilerin gelişlerinden ülkeden ayrılışlarına kadar her türlü hizmetleriyle meşgul olur, ayrıca Sultan'ı ziyarete gelen vali veya devlet adamlarına verilecek hediyelerle ilgilenir, her hangi sebeple olursa olsun, kimse ile görüştürülmemesi istenen habercilere de nezaret ederdi.⁷¹

Merkez Teşkilâtı

Devlet merkezinde beş büyük daire vardı. Bu daireler ve görevleri kısaca şu şekilde gösterilebilir.

Divân-ı Vezâret: Başında vezirin bulunduğu bu divân, malî ve genel idarî işlerle ilgilenirdi. Malî idarenin her vilayette defterdar makamında sahib-i divânı ve onun yönetiminde âmilleri bulunurdu. Gazneliler döneminde hazinenin başlıca gelir kaynakları şunlardı: Toprakta alınan vergiler: Öştir, Harac; Zekât; mal ve mülk vergileri; altın ve gümüş madenleri; egemenlik altına girmiş hükümdarların ödedikleri haraç ve yolladıkları değerli armağanlar; savaş ganimetleri; Çin, Türkistan, Hindistan, Horasan, İran, Irak ve batı bölgeleri arasındaki ticaretten alınan vergiler.

Divân-ı Risâlet: Vezirin görevine eşit derecede önemli kabul edilen bu görevin başında *Sahib-i Divân-ı Risâlet* bulunur ve sultanın eyaletler ve diğer devletlerle haberleşmesini temin ederdi. Buradaki görevlilerin itimat edilir kimseler olmasına bilhassa dikkat edilirdi.

Divân-ı Arz: Başkanına Ârız veya *Sahib-i Divân-ı Arz* denilen bu divân, asker toplama, teçhiz ve teşkilâtlandırma, maaşlarını ödeme gibi günümüzde Milli Savunma Bakanlığı benzeri bir görev üstlenmişti.

Divân-ı İşrâf: *Baş Müşrif*'in idaresinde çalışan ve ülke içinde çok sa-

71-Erdoğan Merçil, "Gaznelilerde Bir Saray Memuriyeti: Resuldârlık", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1981, c. II, s. 703-709.

yıda müşrifle birlikte görev yapan bu divân, devletin iç haberleşmesi ve gizli haber alma işlevini üstlenmişti. Bu divânın kontrolü, bütün devlet görevlileri, hatta saltanat ailesinin fertlerini de kapsar; casusluk sistemi iç ve dış düşmanları içine alırdı. Nitekim Sultan Mesud'un sarayında Mahmud'un, Mahmud'un sarayında da Mesud'un haber alma görevlileri bulunduğunu biliyoruz.

Divân-ı Vekâlet: *Vekîl-i Has*'ın yönetimindeki bu divân, hükümdara ait emlakı idare eder ve hükümdar ailesinin malî işlerini düzenlerdi. Ayrıca bir kısım saray hizmetleriyle ilgilenirdi.

Sayılan bu divânlar haricinde, alt düzeyde başka bazı divânlar da bulunmakta idi ki, bunlar içinde özellikle *Sahibü'l-Berîd*'in yönetimindeki divân önem taşır. Diğerleri; *Divân-ı İstîfâ, Âb (Mâ)* ve *Divân-ı Müsâdere* idi.

Taşra Teşkilâtı

Her eyalette idarî taksimatın *mülkî, askerî* ve *adlî* olmak üzere üç önemli şubesi bulunurdu. Mülkî idarenin başında doğrudan vezire karşı sorumlu *Sahib-i Divân* bulunur; idarî işleri yanında malî konularla da ilgilenir, askerlerin ihtiyaçlarını da karşılardı. Eyaletteki en yüksek askerî görevli ordu komutanı (*sâlâr, siphe-sâlâr*); adlî görevli ise *Kâdî'l-Kudât*'tır.

Gaznelilerde taşra teşkilâtı içerisinde önemli yer tutan birimlerden biri de *Berîd*'di. Merkezin en güvenilir kişilerinin görev yaptığı birimin başında *Sahib-i Berîd* bulunur ve gerek resmî görevlilerle ilgili ve gerekse halkı ilgilendiren bütün konuları raporlar halinde başkente ulaştırırdı. Tabiatıyla o son derece kritik bir pozisyonda bulunurdu. Çünkü merkeze karşı farklı emeller besleyenlerin baskılarına maruz kalabilirdi. Beyhakî'de *sahib-i berîd*in bu durumunu anlatan dikkat çekici örnekler bulunmaktadır. Nitekim Nişabur Tuğrul Bey'in eline geçtiğinde, buradaki *berîd* görevlisi şehirdeki gelişmeleri uzun süre Gazne'ye müntazaman ulaştırmaya devam etmişti. *Berîd* teşkilâtıyla ilişkilendirilebilecek *Müşrif* ve *Münhî*lerin de, gerek ülke içerisinde ve gerekse dışarısında, gizli haber taşıyıcılığı görevini üstlendikleri bilinmektedir.

Bu dönemde harac âmiline "*Bündâr*" adı verilir ve kendisine bağlı memurlarıyla birlikte bölgesindeki tahsilâtı yapardı. Harac bazen İran takviminin ilk günleri olan ve hasat mevsimini ifade eden *Nevrûz*'da bir defada toplanırdı. Horasan gibi bazı eyaletlerdeyse iki taksit halinde alınır ve merkeze gönderilirdi. Gazne'den uzak Horasan, Rey ve Cibâl gibi İran

bölgesindeki vilayetlerin haracı Nişabur ve Rey'deki mahallî divânlar tarafından yönetilirdi. Bazı defa üst düzey görevlilerin haracın tahsilinde aşırıya gittikleri olur, Hintlilerle yapılan savaşlarda zarar gören Sind sınırındaki Lamgânlılarda olduğu gibi, bazen de vergiler affedilir, geçici muâfiyetler sağlanırdı.⁷²

Şehirlerin İdâresi

Dönemin her şehrinde görülen kalenin komutanına *Kutval* denirdi. Şehrin en önde gelen kişisi *Şahne* olup, düzeni koruma ve inzibat işleriyle meşgul olurdu. *Emîr-i Hares*; suçluların tutuklanması ve mahkemeye çıkıncaya kadar korunmasına bakardı. Bunlar haricinde isimlerinden yaptıkları görevleri tahmin edebileceğimiz *Muhtesip*, *Hatib* ve merkezden uzak şehirlerde yerli halkın soylu ailelerinden seçilerek, merkez tarafından tayin edilen, hükümdar ile halk arasında bir vasıta oluşturan, aynı zamanda şehrin iç emniyetini temin eden *Reisler* bulunurdu. Bunlar genellikle irsî olarak bu makamı korurlardı. Medrese ve vakıf işlerine bakan daireye de *İşrâf-ı Evkâf* denirdi.

Adlî Sistem

Hemen bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi adalet hizmetleri kadılar vasıtasıyla yönetilirdi. Eyaletlerde *Kâdî'l-Kudât*, şehirlerde *kadılar* bulunurdu. Yüksek ücret alan kadılar, görevlerini düzenli yaptıkları sürece vazifelerinde kalırlardı. Sultan Mahmud, adalet teşkilâtına büyük önem vermiş, kadıları bilgileri kadar, dürüstlük ve ahlakî meziyetleriyle de tanıyan müftü ve fakihler arasından seçmişti. Gaznelilerde diğer Türk-İslâm devletlerinde de varlığı bilinen *Divân-ı Mezâlim* de bulunmakta, buna bizzat hükümdar nezaret edebilmekteydi.

Ordu

Siyasî tarihini daha önce gördüğümüz Gaznelilerin ordularının da dönemin en üstün güçlerinden biri olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Başlıca unsurları; *Gulâmân*, *muntazam birlikler*, *eyalet askerleri*, *ücretli askerler* ve *gönüllülerdir*.

Kendileri de gulâmlıktan gelmiş olan Gazneliler, çok uluslu bir orduya sahiplerdi ve bunun nüvesini de bir gulâm birliği oluşturmuştu. Çoğu Çiğil, Karluk, Kay, Yağma, Tatar, Tushi gibi Türk kabilelerine mensup

72-Cengiz Kallek, *Haraç*, DİA., c. XVI, s. 71-88.

olan bu askerî birlikler yanında, zamanla Hotan ve Hint asıllılardan da faydalanılmıştı. Sultan Mesud döneminde 4-6.000 civarında olan gulâmların başında, yine aynı kökten gelen Salâr-ı Gulâmân bulunurdu. Savaşlarda vurucu güç olarak kullanılan gulâmlar, merasimlerde süslü üniformaları, murassa silahları ve arslanlı bayraklarıyla dikkat çeken özel bir birlik oluşturlardı. Sultan'ın; Gulâmân-ı Saray, Gulâmân-ı Hâssa veya Gulâmân-ı Sultânî denilen şahsî muhafız kuvveti de bunlardan oluşturulmuştu.

Çeşitli gruplardan meydana gelen Gazneli ordusunda, çok sayıda fil yer alırdı. Ordudaki en yüksek fil sayısı 1.700 olarak tespit edilmiş olup, Gazne'de 1.000 filin barınabileceği bir filhane bulunurdu.

Gazneli ordusunun başkumandanı Sultan idi. Ondan sonra gelen en büyük kumandan *Hâcib-i Buzurg* adıyla anılırdı. Gazneli ordusunun en önemli kısmını çift atlı süvariler oluştururdu. Silahları; *ok*, *yay*, *savaş bal-tası*, *gürz*, *mızrak*, *kılıç* ve *kalaçur* denen kılıçtı. Kalelerde muhafız olarak veya kuşatma savaşlarında kendilerinden istifade edilen yaya askerler ise, süvarilere nispetle azdılar ve; *ok*, *yay*, *gürz*, *kılıç*, *mızrak* gibi silahları bulunur, ayrıca *zırh giyer*, *kalkan* taşırlardı.

Orta Çağın diğer Müslüman Türk devletlerinin ordularında görüldüğü gibi Gazneli ordusunun savaş düzeni de merkez (*leşker-i kalb*), sağ kol (*meymene*), sol kol (*meysere*), öncü (*mukaddeme*, *talia* veya *pişdâr*) ve artçı (*sâka*) şeklinde tertiplenirdi. Gazneli ordusunun asker sayısı Mahmud döneminde muhtemelen 100.000 civarındaydı.

Gazneli devlet teşkilâtında İslâm müesseselerinin yanında, İslâm'ın kabulünden önceki Türk kurumlarını da gördüğümüzü ifade etmiştik. Bu nedenle Gazneliler, Türk-İslâm devlet teşkilâtı sentezinin en iyi temsil edildiği ilk Türk devletlerinden biridir. Nitekim Büyük Selçukluların veziri Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*'sinde sık sık onların devlet teşkilâtından örnekler vermiştir. Bu özelliği ile de Gazneliler Devleti, hiç şüphesiz kendinden sonra kurulan Türk-İslâm devletlerine örnek olmuştur.

3- Kültür ve Medeniyet

Gazneliler Devleti değişik unsurların yaşadığı bir ortamda kurulmuş olmasına rağmen, hükümdar ailesi ve esas kütle *Kalaç Türklerinden* oluşmuştur. Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud, Sünnî İslâm'ın en büyük yayıncıları ve müdafileri arasında haklı olarak yer almışlardır. Zira devletlerini

kurdukları coğrafya üzerinde çok farklı etnik kökenlere bağlı topluluklar bulunmakta idi. Bu toplulukları bir devlet çerçevesinde birleştirebilmenin en etkili yolu da aynı inancın sahipleri olmalarını temindi. Bu durumu iyi kavramış ve aynı zamanda da samimi Müslümanlar olan Sultan Mahmud ve Mesud'un özellikle Hindistan sahasında yaptıkları çalışmalar, onları takip eden Delhi Türk sultanları ve diğer bazı Türk-İslâm devletlerinin de katkılarıyla, çok sonraları bu kıtada *Bengal*deş ve *Pakistan* gibi İslâm devletlerinin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Mahmud, Sünnî İslâm'ın yayılması için yalnızca Hindistan sahasında mücadele etmiş de değildir. Nitekim o, Şîî mezhebine karşı mücadelesini *Büveyhî*lerin şahsında Irak-ı Acem'de yapmış; Multan ve Mansure'de Karmatîlerle savaşmıştır. Sonuçta devletin en büyük sultanı Mahmud, çağdaşları tarafından gıpta edilen "put-kıran" unvanını almıştır. Şüphesiz Gaznelilerin dine büyük önem vermeleri, hakimiyetleri altındaki geniş bölgelerin farklı etnik kökenlere mensup topluluklarını, ancak İslâm'ın müsterekliğinde bir arada tutulabilecekleri inancına dayanmaktaydı.

Gazneliler, büyük bir siyasî gücün temsilcileri olma yanında, kültür ve medeniyet açısından da yüksek bir düzeydeydiler. Dinî bilgileri yeterli olan, Hadis'e meraklı, fakihlerin ilmî tartışmalarına ilgi gösteren Mahmud, aynı zamanda da yüksek bir edebiyat terbiyesine sahipti. O ve ondan sonra gelen sultanlar Gazne Sarayı'nı âlim ve şairlerin toplandığı bir mahfil/merkez haline getirmişlerdi. Bu dönemde öğrenim kurumlarına da önem verilmişti. Gazneliler zamanında Belh, Nişabur ve başkentleri Gazne'de medreseler bulunduğu gibi, sırf Huttalân'da 21 medrese faaliyete geçmişti.

Gazne Sarayı'nda ve orduda konuşulan dil Türkçe olmasına rağmen, ilmî eserler Arapça yazılmış, Farsça'nın da büyük gelişme sağlaması mümkün olmuştur. Devletin resmî dili Arapça'dır. Bu devirden kalma Türkçe eserler bize kadar ulaşmamış olmasına rağmen, diğer iki dil, Arapça ve Farsça olarak yazılan önemli sayıda eserin adlarını biliyor, kendilerine sabip bulunuyoruz. Mahmud ve Mesud'un saraylarında toplanmış olan çok sayıdaki âlim ve şairler arasında Türk asıllı **Minuçihri** ve **Ferrûhî** ilk olarak hatırlanmalıdır.

Önceleri Sistanlı bir dihkâna hizmetçilik yapan, evlendiğinde ücretinin artırılmasını isteyen **Ferrûhî-i Sistânî** bir süre farklı yerlerde dolaştıktan sonra Gazneli Mahmud'un saray şairleri arasında yerini aldı. Onun bundan sonraki hayatı Sultan Mahmud ile oğulları Muhammed ve Me-

sud'un çevresinde geçti. Bu sıradaki görevi, Ramazan ve Kurban bayramları ile Nevruz, Mihrîcân ve Sede gibi kutsal günlerde hükümdar tarafından verilen kabul merasimlerinde, ayrıca hükümdarın maiyetinde bulunduğu seferlerde onun için kaside söylemekten ibaretti. Nitekim Sultan Mahmud'un bütün Hint seferlerine katılmış ve kasidelerinde bunlar hakkında bilgiler vermiştir. Özellikle Sumnat seferini tasvir ettiği kasidesinde verdiği bilgilerdeki ayrıntılar, tarihçiler açısından da çok değerlidir. Döneminin bazı Gazneli üst düzey yöneticileri için de övücü şiirler yazmış olan Sistanlı Ferrûhî'nin Gazneli Mahmud'un ölümü dolayısıyla kaleme aldığı mersiye bu türün şaheserlerinden sayılır. Gazne'de 1038'de vefat etmiş olan Ferrûhî'nin **Divânı** 1933'te Tahran'da basılmıştır.⁷³

Minuçihri veya **Minuçehri (Menuçehri)** de Gazne Sarayı'nın Farsça yazar şairleri arasında yer alır. Doğum tarihi kesin olarak bilinemeyen Minuçehri 1040'da ölmüştür. Kendisi iyi bir tahsil görmüş, dinî bilgilere vâkıf olduğu gibi, Heyet, Tababet, Nahiv alanlarında da belirli bir düzeye ulaşmış, Arap şairlerinin çoğunun divânlarını da ezberlemişti. **Divânı** muhtelif kereler basılmış olan Minuçihri, kasidelerinin bir çoğuna tabiat tasvirleriyle başlamıştır. Onun Divânı incelendiğinde tabiat, bağ, bahçe, çiçekler, ağaçlar ve kuşların nağmelerine hususî bir sevgi hissettiği görülür. Şiirleri daima neşelidir.⁷⁴

Şüphesiz Gazne Sarayı'nda yer tutmuş bu iki önemli şairin yanında, çok sayıda diğerlerini de hatırlamak gerekir. **Devletşah**, Mahmud'un Sarayı'nda 400 şairin bulunduğunu rivayet ediyor. Bu sayıda mübalağa varsa bile, çokluğa işaret ettiği muhakkaktır. Mahmud'un bilgin ve şairlere çok yakın ilgi göstermesinin temelinde birbirine bağlı iki neden bulunmuş olmalıdır. Bunlardan birincisi ilim ve edebiyatın gelişmesini istemesi, diğeri ise bu yolla yönetimin propogandasının yapılmasıdır. Özellikle şairlerin geçmiş dönemlerde bu açıdan çok faydalı oldukları şüphesizdir. Mahmud'un sarayındaki şairlerden birkaçını sayacak olursak; **Escedî, Gazâirî Râzî, Meliku's-Şuarâ Unsuri, Ebu'l-Feth Bustî** ve **Şehnâme**'siy-

73-Gazneliler dönemindeki İran şiiri için bkz. Ali Nihat Tarlan, **İran Edebiyatı**, İstanbul, 1944, s. 37-54. Y. Müctehidî, **Hakîm Farruhî-i Sistanî'nin Hayatı**, İstanbul, 1966.

74-Ahmet Ateş, **Minuçihri**, İA., c. VIII, s. 340-344; N. Pekolcay, **İslâmî Türk Edebiyatı**, İstanbul, 1967, c. I, s. 28-34.

le meşhur **Firdevsî**'yi hatırlayabiliriz. Firdevsî eserini, önce 999'da bir emire sunmuş, daha sonra muhtemelen 1019-1022 arasında son şeklini vererek Sultan Mahmud'a takdim etmiştir. Bu vesile ile Firdevsî'nin Mahmud'dan ümit ettiği câizeyi alamadığı ve bunun üzerine Sultan'ı hicveden bir eser yazdığı konusundaki rivayetlerin de tamamıyla uydurma olduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır.⁷⁵ Ebu'l-Feth Bustî, Sebüktegin ve Mahmud döneminin büyük edîbi olup, mektup ve resmî vesikaları ustalıklı kalem alan bir şahsiyet olarak da tanınır. Mahmud, Hârizm'den gelen ve Hristiyan bir bilgin olan **Ebu'l-Hayr İbn Hammâr**'a da son derece yakın ilgi göstermiştir. Yine Hârizm'den gelen bir başka bilgin de, güzel resim yapan **Ebû Nasr Mansur İbn Irak**'tır. Bugün için araştırmacılar, Gazne sarayıyla ilişkili şair, edip ve yer yer de bilginlerin eserlerinde, Gaznelilerin kültür tarihleri olduğu kadar, devlet kurumları ve iktisadî hayatlarıyla ilgili olarak da çok zengin malzeme bulabilmektedirler.

Sultan Mesud da babasının yolunu takip etmiş, âlim ve şairlere ilgi ve yakınlık göstermiş, bol bol ihsanlarda bulunmuştur. Nitekim **Birûnî, el-Kânûnü'l-Mes'ûdî** adlı Astronomi, Astroloji, Kronoloji, Coğrafya, Jeodezi, Trigonometri, Metalurji gibi alanlarda önemli bilgiler vermekle birlikte, öncelikle bir Astronomi ansiklopedisi olan eserini ona ithaf etmiştir. Birûnî, **Kitabu'l-Cevâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir** adlı ictimâî, siyasî, kültürel, pedagojik, ahlakî, tarihî, etnolojik, dinî bilgilerden ve kendisinin hayat tecrübelerinden, Fizik, Kimya, Tıp, Metalurji-Madencilik gibi değişik konuları içeren kitabını da Sultan Mesud'un oğlu Mevdud'a ithaf etmiştir. Mesud adına eser telif edenler arasında **Kadı Ebû Muhammed b. Abdullah en-Nashî** -eseri **Mes'ûdî fî Furûi'l-Hanefiye-** yi de saymak gerekir.

Sultan İbrahim ve halefleri döneminde ise Gazneliler sarayının İran edebiyatının gelişmesine katkıda bulunduğu görülür. Bu devredeki şairler arasında **Ebu'l-Ferec Rûnî, Osman b. Ömer Muhtarî, Mes'ud-i Sa'd-i Selmân**'ı saymamız mümkündür. İsmi daima babası ve dedesininkiyle birlikte söylenen Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân aslen Hemedanlı bir aileye mensuptu ve uzun yıllar müstevfî, yani maliye işlerinin sorumlusu olarak Gaznelilerin hizmetinde kalan babasının görev yaptığı Lahor'da doğmuştur

⁷⁵-Ahmet Ateş, **Şâh-nâme'nin Yazılış Tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında**, TTK Belleten, c. XVII, S. 69 (Ankara 1954), s. 159-168

(1046 ?). Anlaşıldığı kadarıyla ciddî bir tahsil devresi sonunda, Gazneliler Devleti'nin idarî kadrosunda görev almıştır. 465/1072-73'te Lahor'da Sultan İbrahim'in oğlu Seyfüddevle Ebu'l-Kâsım Mahmud'un maiyetinde önemli bir görevdedir. Bu arada şehzadenin seferlerine de katılmakta ve yazdığı kasidelerle bu faaliyeti ebedileştirmektedir. Onun zaman zaman da başkente giderek Sultan İbrahim için methiyeler yazdığı görülmektedir. Fakat hayatı devamlı olarak başarılı ve huzurlu geçmiş de değildir. Güce ve güçlüye çok yakın bulunanlar ve nimetlerinden istifade edenlerin haklı veya haksız, çoğu defa başlarına bazı sıkıntılar gelebilir. Nitekim 1087 sonlarına doğru o bir iftira sonucu hapse atılmış, daha sonra da başına benzer durumlar gelmiş, toplam on sekiz yıl farklı hapishanelerde çile çekmek zorunda kalmıştır. 1106'da son olarak affedilerek hapisten çıktıktan sonra, artık ihtiyar, zayıf ve hastalıklıydı, hayatının kalan kısmını Gazne'de Saray Kütüphanesi'nin idaresiyle geçirmişti. 1121'de 80 yaşında öldüğünde, gitgide daha münzevî bir hayat yaşar hale gelmişti. Onun Farsça yanında Arapça ve Hindû dilinde de divânları vardı. Farsça şiirleri, daha hayatta iken başta Türkistan, İran ve Hindistan'da olmak üzere bütün İslâm aleminde tanınmıştı. Birçok şair onun tesirinde kalmıştı. Bazı beyitleri halk arasında yayılmış, darbı mesel halini almıştı.⁷⁶

Sultan İbrahim (1059-1099) de her sene bir Kur'ân istinsah eder ve onu diğer bazı hediyelerle birlikte Mekke'ye gönderirdi. **Sultan Behramşah**'ın âlim ve şairlere iltifat edip, onlara çeşitli imkânlar sağladığını biliyoruz. Tasavvufî bir mesnevî olan **Hadikatü'l-Hakika ve Tarîkatü's-Şerîa** sahibi **Hakim Senâî** (ö. 1131) ve vaaz ve hitabette usta **Seyyid Hasan Gaznevî**, **Ebu'l-Meâlî Nasrullah Şîrâzî**, **Seyyidü's-Şuarâ Ebû Bekir b. Muhammed**, **Muhammed b. Nâsır-ı Alevî** ve kardeşi **Hasan, Şehâbeddin Ali** ve **Fahreddin Muhammed** gibi şair ve edipler onun himayesini görmüş ve bazı eserlerini ona ithaf etmişlerdir. Behramşah'ın zengin bir kütüphanesi vardı ve sahip olduğu çok sayıdaki kitabı huzurunda okuturdu. Bu bakımdan onun dönemi, kültürel hayat açısından Gaznelilerin son parlak dönemini oluşturur. Nihayet Hüsrevşah da, Gazneliler sarayının, âlim ve şairleri koruma geleneğini sürdüren sultanları arasında yer alır.

Gaznelilerin hakim oldukları geniş ülkelerde Tasavvuf büyük gelişme

76-Ahmet Ateş, **Mes'ud b. Sa'd b. Selmân**, İA., c. VII, s. 141-144.

göstermiştir. Horasan'ın, konumu dolayısıyla, 'gayrı müslimlerle silahlı mücadele açısından olduğu kadar, İslâm'ın *tebliği* ve *irşâd faaliyetleri* açısından da önemi bilinmektedir. Eski İran an'anelerini daimî olarak muhafaza etmiş bulunan bu bölgede, *mistik cereyanlar* kendileri için müsait bir zemin buldukları gibi, *murabata* maksadıyla veya *sefer* kasdıyla dolaşan sûfîler de isteklerine kolaylıkla ulaşabilmişlerdir. Nitekim başta Herat, Nişabur ve Merv olmak üzere Horasan şehirleri XI. yüzyıldan itibaren çok sayıda büyük sûfiye ev sahipliği yapmışlardır.

Sûfîlerin çalışma yöntemlerinden biri, vaaz ve nasihatle, yani sözlü anlatımla veya yazıyla eserler vererek, doğru bildiklerini muhataplarına aktarmaktır. Bunlardan "*vaad ve vaîd ayetlerinin zikriyle halkı Kitap ve Sünnet'e uymaya teşvik*" etmek demek olan *tezkîr* ve *vaaz* yolunu tercih edenlere *el-müzekkîrûn* veya *ehlü'z-zikr* denilirdi.⁷⁷ Bunlar *tezkîr* meclislerini safiyetini kaybetmiş, *vaaz* ve nasihata muhtaç muhitlerde kurmayı âdet edinmişlerdi. Ehl-i Sünnet'in en samimi destekçileri ve Hanefî mezhebinin takipçileri olan Gazneliler, şair ve ediplere yakınlık gösterip, onları saraylarında barındırdıkları, teşvik ettikleri gibi, din âlimleri ve sûfîlerle de alakadar olmuşlardır. Bu durum meşhur sûfîlerin onların bölgelerinde toplanmaları sonucunu doğurmuştur. Bu sûfîlerin *tezkîr* meclisleri büyük kalabalıkları topluyor, halkın bunlara muhabbet ve hürmeti gittikçe artıyordu. Bu dönemin en önemli müzekkir ve sûfîsi **Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Harakânî** (ö. 1034) idi. O, halkı *vaaz* ve nasihatla Kitap ve Sünnet'e uymaya teşvik etmekte, kendisi de bu prensiplere uygun bir hayat yaşayarak örneklik etmekteydi. Bizzat Sultan Mahmud, el-Harakânî'ye hürmet eder ve zaman zaman ziyaretine giderdi. Etrafına toplanan derviş ve müritleriyle, bölgesinde sûfîlere karşı çok olumlu bir ortam oluşturmıştu.

Tezkîr ehli içerisinde **Ebu'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Gürgânî** (ö. 1058)'nin özel bir yeri vardı. Onun Tus'taki *tezkîr* meclislerine her taraftan katılanlar bulunur, Şeriat ve Tasavvuf'un ahenkli biçimde birleştirilmesine hayran kalırlardı. Gürgânî Hz. Peygamber'in sünnetine bütün kalbiyle bağlıydı. Nişabur'da *tezkîr* meclislerinin iki büyük şeyhi vardı. **Ebû**

77-Kur'ân-ı Kerîm, XIV/5'teki "*Vezekkirhum bi-eyyamillah*"; ayetindeki *eyyâm* (*vukuât*)'ın zikredilmesinden maksat, bir kısım müfessirlere göre "*Allah'ın azap ve nimetlerinin*" hatırlatılmasıdır. Böylece Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e; etrafındakilere geçmiş peygamberlerin ümmetleri ile onlara uymayanların akıbetlerini zikretmesi ve bu şekilde Allah'ın nimetleriyle azabını açıklaması emredilmiştir.

Ali el-Hasan b. Muhammed ed-Dekkâk (ö. 1014/15) ve **Ebû Abdurrahman es-Sülemî** (ö. 1021/22). Birincisinin sözlü ve fiilî olarak yaptıklarını, ikincisi eserleriyle desteklemişti. **Abdülkerim b. Havâzin el-Kuşeyrî** (ö. 1072) Nişabur'a geldiğinde Dekkâk'ın tezkîr halkası mühim bir öge kazanmış oldu. Daha sonra Herat'ta büyük bir şöhret kazanacak olan **Ebû İsmail Abdullah b. Ebû Mansur Muhammed el-Ensârî** (ö. 1088)'nin de diğerlerine paralel çalışmaları yapıldığını ifade etmeliyiz.⁷⁸

Gazneliler devri Tarih yazıcılığı bakımından da önemlidir. **Ebû Nasr Utbî**'nin Arapça eseri **Tarihu Yemînî**, Sebüktegin ve Mahmud devri için önemlidir. **Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî** (ö. 1077)'nin Farsça olarak yazdığı **Tarih-i Beyhakî** (veya **Tarih-i Mesûdî**), aslının otuz cilt kadar olduğu söyleniyorsa da, günümüze ancak 1030-1041 yıllarını anlatan küçük bir kısmı ulaşabilmiştir. Bu bölümde Gaznelilerin Selçuklulara karşı Horasan harekâtı günü gününe anlatılmış bulunmaktadır. Mesud dönemi için başlıca kaynak durumundadır. **Gerdizî**'nin Abdürreşid (1051-1052)'e sunmuş olduğu **Zeynü'l-Ahbâr**'ını ve bize ulaşamayan **Ebû Ya'la Beyhakî**'nin **Siret-i Mesudiye**'sini burada son olarak hatırlayalım. Câhız (ö. 869)'ın yazdığı Fezâilü'l-Etrâk tarzında bir eser olan **Taf-dîlu'l-Etrâk alâ Sâiri'l-Ecnâd** adlı bir risale yazmış olan **Ebu'l-Alâ Muhammed b. Hassûl** (ö. 1058) da Mahmud ve Mesud dönemlerinde bir süre Gaznelilerin hizmetinde bulunmuştu. **Birûnî**'nin de **Hârizm Tarihi** adlı bir eser yazdığı bilinmekteyse de, bu eser bize kadar gelememiştir.

Gazneliler devri söz konusu edildiğinde hiç unutmamamız gereken çok yönlü bir âlim de **Ebû Reyhan el-Bîrûnî**'dir. Değişik alanlarda eserler vermiş olan Türk-İslâm dünyasının bu büyük âlimi; Gazne sarayının Hârizm'den gelmiş en gözde kişileri arasında haklı olarak yer almıştır. Mahmud ile birlikte Hint seferlerine katılmış ve oralar hakkında son derece orijinal bilgiler vermiştir. **Bîrûnî**'nin Hindistan'la ilgili eseri **Kitabu't-Tahkik mâ li'l-Hint** adını taşır. Bu eser, Hint inanç ve âdetlerini tarafsız olarak inceleyen ilk İslâmî eserdir. **Bîrûnî**, Hint din, ilim ve coğrafyası hakkında geniş malûmat vermektedir. Onun çok sayıdaki eserlerini bura-

78-Kasım Kufralı, "Gazneliler ve Selçuklular Devrinin Tezkîr Muhiti", IV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1952, s. 261-267.

da ayrı ayrı gösterme imkânına sahip değilsek de, bunlar arasında **el-Asâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye, Tahdîdu Nihâyeti'l-Emâkin** ve **Kitabu's-Sayda'sını** hatırlayabiliriz. Birûnî'nin pek azı günümüze kadar gelebilmiş 180 kadar eser yazdığını belirtelim. Bunlar Tarih, Dinler Tarihi, Matematik, Trigonometri, Astronomi, Jeoloji, Coğrafya, Botanik, Fizik, Astroloji ve Tıp sahasındadır.

4- İmar Faaliyetleri

Gazneliler devri mimarîsi, genel İslâm Mimarlık Tarihi açısından olduğu kadar, Türk Mimarlık Tarihi yönünden de önemlidir. Çünkü Gazneli sultanlar, bilim ve edebiyat alanına olan yakın destekleri yanında, mimarî faaliyetleriyle de dikkatleri çekerler. Sebüktegin Güney Afganistan'da yollar yaptırmış, Gazneli Mahmud Hindistan seferlerinde bu yollardan istifade etmişti.⁷⁹ Gazneliler sahasında özellikle Sultan Mahmud ve Mesud'un büyük çapta inşaat çabaları biliniyorsa da, devirlerinde semereli olan bu çalışmalarının pek az sayıdaki ürünü günümüze ulaşabilmiştir. Mahmud, saraylar ve halkın yararına çarşı, köprü, su yolu ve kemerleri yaptırmıştır. Bu dönemde Gazne başta olmak üzere, ülkenin her tarafında çok sayıda dinî yapıların kurulduğunu da ifade etmek gerekir. Sebüktegin ve Mahmud'un türbeleri, o zamandan günümüze intikal eden eserler arasındadır. Son yıllarda yapılan kazılar, Gazneliler devrindeki mimarî seviyenin yüksekliğine şahadet etmektedir.

Gazne, daha önce küçük bir şehir iken Gazneliler sayesinde medreseler, kütüphaneler, saray ve camilerle süslenmiş, bu sırada Asya'nın en büyük kültürel merkezlerinden biri olmuştur. Hindistan'la yakın ilişkisi dolayısıyla aynı zamanda da Gazne, Büyük Selçuklu mimarî ve sanatında etkili olduğu kadar, Hindistan'da gelişecek olan Türk-İslâm sanatına da temel oluşturmıştır.

Son yıllarda yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalardan elde ettiğimiz bilgiler sayesinde bugün biz, Gaznelilerin camilerini daha iyi tanıyabilmekteyiz. Buna göre Büyük Selçuklularla başladığı zannedilen Türk cami mimarîsinin, Karahanlılarda görülen sağlam gelişmesi Gaznelilerde de de-

⁷⁹-Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti (İslâm Rönesansı)**, Çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000, s. 557-558.

vam etmiştir. Sultan Mahmud'un Sumnat seferi sonrasında Gazne'de inşa ettirdiği **Arusu'l-Felek Camii** bu vesile ile hatırlanabilir. Aynı şekilde Mahmud veya Mesud tarafından yaptırılmış olması muhtemel **Leşker-i Bazar Ulucamii** de Türk-İslâm cami mimarîsi tarihi içinde pek önemli bir basamağı oluşturmaktadır. Bunlar haricinde de çok sayıda caminin yapılmış/yaptırılmış olduğu, orijinal minare kalıntılarından öğrenilmektedir.

Çoğu ortadan kalkmış bulunan Gazneli türbelerinin, Karahanlıların benzer eserleri yanında sönük kalmakla birlikte, yine de Gaznelilerin türbe mimarîsinde ileri bir düzeye ulaştıkları tespit edilmektedir. Bu türbelerden Mahmud'un türbesi ile muhtemelen Sebüktegin, İbrahim ve III. Mesud'un kiler bize kadar ulaşmıştır. Gaznelilerin Tus valisi Arslan Câzip (997-1028)'in Sengbest'teki 1208 tarihli türbesi ise zengin süslemeleri ve gelişmiş mimarîsi ile dikkatleri çeker. Belh'te XI. yüzyılın ilk yarısına ait Baba Hatun Türbesi de Karahanlıların devamı niteliğindedir.

Gazneli sarayları konusunda ise, I. Mesud'un planını bizzat kendisinin çizdiği ve **Abdülmelik** adlı bir mimarın dört senede gerçekleştirdiği (bitişi 21 Mayıs 1036) **Leşker-i Bazar Sarayı** sayesinde bilgi sahibi olmaktadır. 164x92 metre boyutlarındaki bu saray, özellikle dikdörtgen biçimindeki geniş avlusunun kuzey kenarı ortasındaki bölümüyle dikkati çeker. Sarayın tören ve kabul salonunu içeren bu muhteşem bölümün duvarlarında resimler bulunmaktaydı. Altmış kadar olduğu düşünülen bu resimlerden 44'ünün kalıntıları korunmuş bulunmaktadır. Bunlar tabii boyda, vücutları karşıdan, ayakları yandan görünen sıra halinde insan resimleridirler. Bust ve Leşker-i Bazar, aynı şehrin iki kısmıdır. Birincisi çarşı, kervansaray, hamam gibi yapılarla kale dahilinde bir ticarî şehir, ikincisi on kilometre mesafede devlet daireleri, saraylar ve kışlalardan ibaretti. Burada Sultan Mahmud döneminden bir saray kalıntısı da yer almaktadır. Gazne ülkesinin muhtelif yörelerinde yapılan arkeolojik kazılarda daha başka saray kalıntıları da ortaya çıkarılmış bulunmaktadır.

Gaznelilerin kervansaray, medrese v.b. diğer mimarî eserleri konusunda ise ancak tarih kitapları vasıtasıyla bilgi sahibi olabilmekteyiz. XI. yüzyıl başlarından itibaren Gazne'de medreseler bulunmakta idi. Sultan Mahmud döneminde Beyhakiyye, Saîdiyye, Ebû Saîd el-Esterâbâdî ve Ebû İshak el-İsferâyi'nî adında dört medrese biliniyor. Tus valisi Arslan Câzip'in Sengbest'te yaptırdığı külliye içerisinde de bir medrese bulunuyordu.

“Gaznelilerin Türk ve İslâm tarihindeki başlıca rolü, kuzey Hindistan fethine yol açarak İslâm dinine Pencap'ta kuvvetli bir dayanak noktası elde etmesi ve daha sonraki Hindistan fetihlerine bu suretle sağlam bir zemin hazırlamış olmasıdır. Ayrıca Gazneliler, Hint dünyası kültürü ile doğrudan doğruya temas kuranlar olarak tarihe geçmişlerdir. Onlar Hindistan'da İslâm dininin tohumlarını atmakla yıllar sonra Pakistan devletinin kurulmasında da birinci derecede etken olmuşlardır. Sultan Mahmud ve Mesud'un şahsiyetleri ise halkın zihinlerinde büyük Müslüman ve halk kahramanları olarak yerleşti. Mahmud daha sonraki İran Edebiyatında da, meşhur bir şahıs, adalet ve insaf timsali bir hükümdar olarak yer almıştır”.⁸⁰

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülkerim Özaydın, **Altuntaş el-Hacib**, DİA., c. II, s. 547-548.
- Ahmet Ateş, **Minûçihri**, İA., c. VIII, s. 340-344.
- Ahmet Ateş, **Şâh-nâme'nin Yazılış Tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a Yazdığı Hicviye Meselesi Hakkında**, TTK Belleten, c. XVII, S. 69 (Ankara 1954), s. 159-168.
- Ahmet Ateş, **Mes'ûd (Mes'ud b. Sa'd b. Salman)**, İA., c. VIII, s. 141-144.
- Ali Nihat Tarlan, **İran Edebiyatı**, İstanbul, 1944, s. 37-54.
- A. Bombaci, **Gaznedeki Kazılara Giriş**, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, c. I (İstanbul 1963), s. 537-560.
- A. Bombaci, **“Türkler ve Gazneli Sanatı”**, Çev. Kamuran Birand, Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara, 1963, s. 87-91.
- A. Y. Yakubowski, **Gazneli Mahmud, Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair**, Çev. A. Caferoğlu, Ülkü Halkevleri Mecmuası, c. XII, S. 72, 73, 75, 76 (Ankara 1939), s. 505-513; 47-49; 241-246; 321-327.
- Ara Altun, **Gazneliler (Mimarî)**, DİA., c. XIII, s. 484-486.
- **Birûnîye Armağan**, Ankara, 1974.
- Cevat İzgi, **el-Kânûnü'l-Mes'ûdî**, DİA., c. XXIV, s. 337-338.
- Enver Konukçu, **Gazne**, DİA., c. XIII, s. 479-480.
- Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1985.
- Erdoğan Merçil, **Sultan Gazneli Mahmud**, Ankara, 1987.
- Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara, 1989.
- Erdoğan Merçil, **“Gazneliler”**, Doğuştan Günüme Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. VI, s. 223-299.

80-E. Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991, s. 41; Aynı Yazar, **Gazneliler**, DİA., c. XIII, s. 483; Krş. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977, s. 318-9.

- Erdoğan Merçil, “**Gazneliler**”, Tarihî Türk Devletleri, Ankara, 1987, c. I, s. 321-328.
- Erdoğan Merçil, **Sebüktegin’in Pendnâmesi**, İTED., c. VI, cüz 1-2 (İstanbul 1975), s. 203-232.
- Erdoğan Merçil, “**Gaznelilerin Hindistan Siyaseti**”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, 1991, s. 547-561.
- Erdoğan Merçil, “**Gaznelilerde Bir Saray Memuriyeti: Resuldârîlık**”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1981, c. II, s. 703-709.
- Erdoğan Merçil, **Alp Tegin**, DİA., c. II, s. 525-526.
- Erdoğan Merçil, **Behram Şah**, DİA., c. V, s. 357-358.
- Erdoğan Merçil, **Gazneliler**, DİA., c. XIII, s. 480-484.
- Erdoğan Merçil, **İbrahim b. Mes’ûd-i Gaznevî**, DİA., c. XXI, s. 321-322.
- Erdoğan Merçil, **Gaznelilerin Kirman Hakimiyeti**, TD., S. 24 (İstanbul 1970), s. 35-44.
- Fatih Gökmen, **Bîrûnî**, İA., c. II, s. 635-646.
- Günay Tümer, **Bîrûnî’ye Göre Dinler ve İslâm Dini**, Ankara, 1975.
- Günay Tümer, **Bîrûnî**, DİA., c. VI, s. 206-215.
- Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara, 2002.
- İqtidar Husain Siddiqui, **Gurlular**, DİA., c. XIV, s. 207-211.
- İbrahim Kafesoğlu, **Mahmud Gaznevî**, İA., c. VII, s. 173-183.
- Kamuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1981, c. I, s. 282-292.
- M. Fuad Köprülü, **Saman Oğulları (874-1003)**, Türk Tarihinin Anahatları Eserinin Müsveddeleri No: 53, Ankara, Tarihîsiz,
- M. Fuad Köprülü, **Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar**, TTK Belleten, c. VIII, S. 31 (Ankara Temmuz 1944), s. 421-452.
- M. Longworth Dames, **Gûrîler**, İA., c. IV, s. 826-830.
- M. Nazım, **Mes’ud**, İA., c. VIII, s. 133-134.
- M. Nazım, **İsmail b. Sebüktegin**, İA., c. V/2, s. 1112.
- M. Nazım, **Muhammed b. Mahmud**, İA., c. VIII, s. 480-482.
- M. Nazım, **Mevdûd**, İA., c. VIII, s. 162-163.
- M. Longworth Dames, **Gazne**, İA., c. IV, s. 741-742.
- M. Longworth Dames, **Gazneliler**, İA., c. IV, s. 742-748.
- M. Şemseddin (Günaltay), **Maziden Atiye**, İstanbul, 1339.
- Necip Asım (Yazıksız), **Türk Tarihi**, İstanbul, 1316.
- Necle Pekolcay, **İslâmî Türk Edebiyatı**, İstanbul, 1967, c. I, s. 29-32.
- Nizâmü’l-Mülk, **Siyâset-nâme**, Haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara, 1982.
- Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1971, c. I.
- Osman Çetin, “**Gazneliler**”, İslâm Tarihi, İstanbul, 1987, c. IV, s. 56-72.
- P. K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, c. III, s. 729-739.
- Salim Cönce, **Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan’da Türk Varlığı**, Erdem, c. IX, S. 27 (Ankara Ocak 1997), s. 981-988.
- S. Hillelson, **Behrâm Şâh**, İA., c. II, s. 454.
- Sadi S. Kucur, **İbn Hassûl**, DİA., c. XX, s. 29.